

Žak Kamat

anarhija/ blok 45
PORODIČNA BIBLIOTEKA

Jacques Camatte

CENTAR BOBUR: RAK BUDUĆNOSTI (1977)

MAJ-JUN 1968: RAZOTKRIVANJE (1977)

PRELAZ (1969)

„Beaubourg: le cancer du futur“ (1977), Revue *Invariance*, vol. 3, n° 5–6, 1980, str. 98–105; „Mai-Juin 1968, le dévoilement“ (1977), *Invariance*, isti broj, str. 2–10; „Transition“, *Invariance*, série I, n°8, oktobar-decembar 1969, str. 1–4.

Preveo i priredio: Aleksa Golijanin, 2015, 2018

(u ovom obliku prvi put priređeno 2021).

aleksa.golijanin@gmail.com

<http://anarhija-blok45.net>

ZAJEDNIČKA ARHIVA

<http://anarhisticka-biblioteka.net>

Centar Bobur: rak budućnosti

Maj–jun 1968: razotkrivanje

Prelaz

CE MONDE QU'IL FAUT QUITTER

„Znam da mnogi ljudi misle kako od kapitala pravim neki poseban entitet, neko misteriozno biće odvojeno od ljudi... Ali samo pokazujem da je on ostvario ljudski projekat – 'dominaciju nad prirodom' – kroz proces antropomorfizacije (tako što je poprimio ljudsko obličje). Oni osporavaju i moj opis njegovog razvoja i podsećaju me na nešto što je Elijade rekao o stvaranju umetničkog univerzuma: da ljudi mogu promeniti tok stvari; da mogu prekinuti kretanje koje sada stremlje destruktiji, postvarenju, itd. Takvi ne shvataju da će, pre ili kasnije, završiti kao oni intelektualci koji su u početku podržavali fašizam, da bi kasnije govorili: 'To nije bilo ono što smo hteli.' Problem je u tome što se istina, ako se uopšte otkrije, mnogima ukazuje tek *a posteriori*. Ali čak i taj zakasneli uvid pokazuje nam, na sve moguće načine, da moramo napustiti ovaj svet, u kojem se širi rak budućnosti, vesnik najstrašnije patnje.“ (*Centar Bobur*)

„Naglo izbijanje tih dubokih želja (1968), čak i kada bi bile preusmerene u predstave koje ostaju u okvirima kapitala, razotkrilo je još jednu bitnu komponentu našeg sveta: *marksizam kao represivnu svest*. On se svuda pokazuje kao najoperativnija sila za suprotstavljanje gorućoj želji za životom; anarhizam, u svojim nenasilnim i individualističkim oblicima, i dalje ima određeni buntovnički naboj. Zahvaljujući marksizmu kapitalistički oblik proizvodnje je bio u stanju da svoju transformaciju dovede do stvarne dominacije, koja je postala univerzalna. Tačnije, bez marksizma, kapitalistički oblik proizvodnje ne bi mogao da proдре u oblasti koje danas kontrolišu SSSR, Kina ili afričke zemlje. U tom smislu, on igra istu ulogu kao i hri-

šćanstvo u odnosu na Rimsko carstvo. Pravu univerzalnost tom carstvu zapravo je donela religija koja je, izvorno, pozivala na njegovo uništenje.“ (*Maj-jun 1968*)

„Samo ako usvojimo drugačije orijentire, ako se bacimo u novu dinamiku, *izvan dinamike kapitala*, možemo izbeći celu tu perversiju i destrukciju. I kada se element katastrofe ugrađen u razvoj našeg sveta potvrdi, uklonjene prepreke biće jasno prepoznate kao takve, a muškarci i žene moraće da izaberu: *ili da ostanu u zajednici kapitala ili da je napuste*. Shvatićemo da je upravo to bila alternativa koja se razotkrila maja-juna 1968.“ (*Maj-jun 1968*)

„... radnički pokret (je), u svojim najboljim trenucima, bio ovaploćenje težnje ka zajednici, o čemu je Marks pisao u svojim ranim radovima. Zastoj je delimično povezan s činjenicom da sadašnji pokret, iako bezobličan, inhibira ogromno breme ostataka radničkog pokreta. Grupuskularna faza (faza malih grupa) koja je usledila posle revolucija u Rusiji i Nemačkoj... i koja je oživela tek posle Drugog svetskog rata, jeste faza likvidacije starog radničkog pokreta. Ipak, ni ona nije bila u stanju da osmisli pokret na novim osnovama. Danas je od ključnog značaja *pojmiti i živeti to ostvarenje zajednice bez oslanjanja na takozvanu 'revolucionarnu klasu'*.“ (*Portugal 1974*)

CENTAR BOBUR: RAK BUDUĆNOSTI (1977)

MAJ-JUN 1968: RAZOTKRIVANJE (1977)

„Može li i dalje biti revolucija?“

Portugal 1974.

PRELAZ (1969)

Centar Bobur: rak budućnosti

LE CENTRE NATIONAL D'ART ET DE CULTURE GEORGES-POMPIDOU
(CNAC; „Centre Georges-Pompidou“, „Centre Pompidou“, „Centre Beaubourg“)

Paris, Beaubourg, Place Georges-Pompidou

Izgrađen 1971–1977.

Autori: Renzo Piano, Richard Rogers i Gianfranco Franchini.

Bilo da je reč o podvali, diverziji ili ozbiljnom ostvarenju, na osnovu dobro isplaniranog projekta, Kulturni centar Bobur zauzima tačku u kojoj se stiču brojni fenomeni. Njegovo postojanje ukazuje na promenu do koje je došlo u zajednici kapitala. Ovde ne možemo razmotriti sve aspekte te promene. Ograničiću se samo na neke suštinske paralele između umetnosti i kapitala.¹

Umetnost se razvila u trenutku razdvajanja ljudskih bića od njihove zajednice. Pre toga, u dugačkom praistorijskom periodu, umetnost nije postojala. Taj pojam obično podrazumeva materijalizaciju kognitivne sposobnosti, pomoću koje ljudi predstavljaju svoj svet (i dalje bez autonomizacije samog predstavljanja), od kojeg se još nisu odvojili. Ta sposobnost je bila deo neapstraktnog (doslovno „neodvojenog“; *prim. prev.*) znanja, to jest, znanja koje se nije izražavalo samo kroz apstrakciju, kao što se to dogodilo kasnije; to je bila svest za koju je Leroa-Gurhan (André Leroi-Gourhan) rekao da je izvirala iz zračice, višedimenzionalne misli, u saglasju sa svojim okruženjem, pošto do prekida još nije došlo.² Prema tome, izraženo savremenim rečnikom, ta umetnost je u isto vreme bila jezik, nauka, magija, obred, itd. Ona je bila i deo celine, koju je uvažavala i ispunjavala značenjem.

Posle razdvajanja, umetnost je postala sredstvo za obnavljanje stare zajednice, „izgubljene celine“. S gubitkom neposredne celovitosti, umetnost je postala posrednik u pokušaju njenog obnavljanja. Ta potraga za

¹ Na primer, jasno je da je značaj Centra Bobur treba proučiti u odnosu na organizaciju prostora i urbanizaciju, to jest, mineralizaciju organske prirode. Ovde se ne bavim ni sličnim fenomenima koji su već došli do izražaja u drugim zemljama, naročito u SAD. (Sve napomene su Kamatove, osim tamo gde je naznačeno drugačije.)

² Videti André Leroi-Gourhan, *Le geste et la parole* (1964). Nisam izdvojio nijedan određen citat, zato što celu knjigu treba ne samo pročitati nego i proučiti.

izgubljenom zajednicom jasno se uočava u grčkom teatru, operi, filmu i pokušajima da se ostvari totalna umetnost (čak i u hepeninzima), iako oni koji se time bave to više ne objašnjavaju na taj način. Nije reč samo o umetnosti kao zbiru umetničkih akcija koje nastoje da reafirmišu celinu; svaka pojedinačna umetnost se zaleće u taj poduhvat. Kao da svaka nastoji da preuredi celinu i izmeni je polazeći od sebe, što podrazumeva pregrupisanje iz određenog ugla i posebnu svest; na primer, linearizacija se pojavila u trenutku kada je „zračeći fenomen“ bio uništen, kao posledica prekida i autonomizacije delova koji su činili prvobitnu celinu. Pokušaji rekonstrukcije nisu uspeali da zaustave taj proces, zato što su polazili od odvojenih delova. Nemoguće je katapultirati sebe pravo u neku drugačiju zajednicu. Ali, ti pojedinačni delovi su u isto vreme jedina polazna tačka u ponovnom otkrivanju zračeće misli.

Nostalgija za izgubljenom zajednicom najbolje se uočava u umetnosti koja nastaje iz sudara oprečnih momenata ljudske istorije, u nekoj jasno ograničenoj oblasti. Primeri su opozicija između matrijarhata i patrijarhata³ u grčkoj tragediji, kao i povratak feudalnog i potonjeg buržoaskog društva na drevne modele (renesansa), pri čemu se uočava i jedna naročita crta, da su umetnost obično stvarali poraženi delovi društva, na primer, ljudi iz provincije ili oni sa američkog juga; kao da umetnost postaje još uzvišenija kada je povezana s nečim što je zauvek izgubljeno. Zato u umetnosti neki vide samo utehu poraženih, zaboravljajući da ono što se tu afirmiše nije poraz već stvaranje ili održavanje neke mogućnosti, odbijanje diktata realizma, načela stvarnosti.

U isto vreme dolazi do sekularizacije. Gubitak svetog navodi umetnost da za model uzme prirodu. Ona tako postaje odgovor, mesto za očuvanje svetog. Jeres je preživela kroz umetnost.

U vreme formalne dominacije kapitala nad društvom, umetnost je mogla da ostane izvan njegovog razvoja i tako ispuni svoju antiburžoasku funkciju. U stvari, preciznije rečeno, ona je pre bila antikapitalistička, zato što je buržoaziji, istorijski posmatrano, umetnost bila potrebna da bi ovladala svetom; ona je bila ta klasa koja je uzdizala umetnost.

³ Ove pojmove koristim radi pojednostavljivanja, da bih izbegao opširno teoretsko razmatranje prirode ljudskih grupacija u Grčkoj iz vremena Eshila ili Euripida.

Ta opozicija je trajala sve do pokušaja DADE da se poveže s revolucijom, koja je izbila u Nemačkoj. To je u isto vreme potvrdilo da *nijedna odvojena aktivnost* ne može reorganizovati totalitet ili poslužiti kao polazna tačka nove zajednice. Ipak, umetnici tog vremena bili su pronicljiviji od revolucionara;⁴ njihove proklamacije o smrti umetnosti bile su povezane sa svešću o kraju jednog sveta, starog buržoaskog društva, usled prelaska s formalne na stvarnu dominaciju kapitala, koji se dogodio tokom nekoliko godina (onih prelomnih, od 1914–45). Na smeni vekova, umetnici su već nagovestili razvoj kapitala, tako što su odbacili sve reference na prirodu i otkrili da je sve moguće.

Futuristi su bili prvi koji su u potpunosti i metodično odbacili hegemoniju kulturnih stereotipa. Kada su društvene barijere bile jednom odbačene, trebalo je da mase – koje su u kvantitetu videle glavnu odrednicu XX veka – organizuju svet na drugačiji način. Novi dinamizam i njegova kolektivistička priroda narušili su stare socijalne kategorije i nametnuli aktivnu logiku preobražaja, koju je Marks već nagovestio. U euforiji te nove slobode, koja se mogla iskusiti u nekoliko oblasti intelektualnog života, klase i uzvišene teme su nestale iz skupa društvenih odnosa. (Jedna od stvari koje su prošle kroz tu pukotinu bila je i totalitarna praksa.)

Ali, „sve je moguće“ sada je postalo temeljna karakteristika kapitala. On je suštinski revolucionaran, zato što uništava sve prepreke razvoju, uklanja sve tabue i okoštale oblike oponašanja; sve se, u isti mah, dovodi u pitanje i stavlja u pokret. (Tabui koji se ne mogu ukloniti se eksternalizuju i konzumiraju kao predstave; kao tabu incesta u psihoanalizi.) Ako je kapital, u svom modernom obliku – za razliku od onog prepotopskog – tako postao konačan, jer je preuzeo kontrolu nad neposrednim procesom proizvodnje, to se desilo zahvaljujući združenom delovanju osamostaljivanja (autonomizacije) razmenske vrednosti i ljudskog prisvajanja. Kapital je mogao da uspešno ostvari pravu dominaciju nad društvom tek tada, jer je to združeno delovanje njegove

⁴ Ovu izjavu treba korigovati imajući u vidu anarhistički pokret krajem XIX i početkom XX veka, koji je, u svojim terorističkim i negacionističkim tendencijama, hteo da ubrza taj kraj, izbegne raspadanje i izvuče mase iz demokratske bezobličnosti, da bi stvorio nešto novo.

prirode i dubokih želja ljudi razdvojilo ove druge od njihovih zajednica i lišilo ih svetih i prirodnih referenci. Pošto je u tome uspeo, lako se mogu zaboraviti neke dublje posledice; želja postaje sve veća i hitnija što su ljudi ispražnjeniji od supstance i otuđeniji. Svedeno ljudsko biće, odvojeno od svega, pokušava da sve ponovo izgradi od potencijala koji mu stoje na raspolaganju, počevši od polja primenjene nauke. Neko vreme, referenca i dalje može biti pojedinačno ljudsko biće – sve do trenutka antropomorfizacije kapitala, kada ovaj uspostavlja stvarnu dominaciju nad društvom i uspostavlja sebe kao predstavu i, samim tim, kao referencu. To stvara novi raspored unutar razbijene osobe, koja postaje još porobljenija. Zato ono što govori Elijade važi samo u početku:

„Nihilizam prvih revolucionara i nihilista predstavlja stavove koje je moderna umetnost već prevazišla. Nijedan veliki umetnik našeg vremena ne veruje u degeneraciju i brzi nestanak svoje umetnosti. S tog stanovišta, njihov stav podseća na onaj koji se sreće kod 'primitivnih': oni mogu doprineti uništenju Sveta – naime, njihovog sveta, njihovog umetničkog univerzuma – da bi stvorili novi.“⁵

Ne samo da je prirodna referenca bila uništena i stvoren drugi svet, već su i forme nasleđene iz prethodnog destruktivnog talasa i same bile uništene (naročito kod Pikasa).⁶ To opet podseća na kretanje kapitala, kojeg ometa svaka supstancijalizacija, koji mora izbeći svaki oblik fikcije. Elijade nastavlja s još jednim prosvetljujućim zapažanjem:

„Značajno je to što se uništenje umetničkog jezika podudara s razvojem psihoanalize. Dubinska psihologija je obnovila interesovanje za korene, interesovanje karakteristično za ljude iz arhaičnih društava. Detaljnije istraživanje procesa revalorizacije mita o kraju sveta u savremenoj umetnosti moglo bi biti zanimljivo. Moglo bi se pokazati da su umetnici, daleko od toga da budu neurotici, za šta se ponekad smatraju, psihološki mnogo zdraviji od mnogih modernih ljudi.⁷ Oni su shvatili

⁵ Videti Mircea Eliade, *Aspects du mythe* (1963), str. 93–94.

⁶ Videti Roger Caillois „Picasso le liquidateur“ (*Le Monde*, 28. XI 1975) i polemiku koja je usledila.

⁷ Ipak, zar ne bismo mogli reći da su bili osetljiviji na ljudsku patologiju, u smislu da su imali dublji uvid u posledice ljudskog lutanja?

da pravi početak može doći samo posle pravog KRAJA. Umetnici su bili i među prvim modernim ljudima koji su započeli sa uništavanjem sopstvenog sveta,⁸ da bi stvorili umetnički univerzum u kojem bi ljudi mogli da u isti mah žive, razmišljaju, sanjaju.“⁹

Svet stvoren tokom dvadesetih godina XX veka zapravo je onaj u kojem ljudsko biće ima sve manju važnost, sve manji značaj, pošto ga je prethodno očerupala i psihoanaliza: razna svojstva psihe su eksterenalizovana i pretvorena u predstave.¹⁰ Nastali umetnički univerzum je metafora sveta kapitala. Takav je i Bobur: idealizovana i idealna fabrika,

⁸ Elijade je otišao mnogo dalje u izlaganju otkrića do kojeg je došao Atali u svojoj knjizi *Buka* (Jacques Attali, *Bruits. Essai sur l'économie politique de la musique*, 1977): da muzika nagoveštava društveni razvoj. Ono što važi za muziku, važi i za ostale umetnosti. To je opšte mesto. Ono što treba videti u ovoj knjizi jeste da li je Atali zapravo teoretičar rekuperacije tih „buka“, koji se nameće kao posrednik kapitala. Šta u stvari hoće da nam kaže? „Potrebne su nova teorija moći i nova politika. Obe zahtevaju razvoj politike buke, ali i, još suptilnije, eksploziju sposobnosti za stvaranje poretka počevši od buke svakog pojedinca, izvan kanalisanja uživanja u normu“ (Attali, *Bruits*). Po njemu, treba „slušati“ – kao i u slučaju aktuelnih ekoloških zahteva – da bismo rekuperirali različite „šumove“ i tako sačuvali teoriju, vlast, politiku... Prilično je zabrinjavajuće to što nas, za potrebne naučne komparacije, Atali svodi na... buku!

(U vreme kada je pisao ovaj članak, Kamat još nije mogao znati da će Atali, koji je pre svega bio ekonomista, uskoro postati – između ostalog – glavni Miteranov savetnik za ekonomska pitanja, a zatim osnivač i prvi direktor Evropske banke za obnovu i razvoj, i jedan od suosnivača programa za razvoj novih tehnologija EU-REKA. Ali, izgleda da mu nije bilo teško da prepozna autoritarni i tehnokratski karakter Atalijevego najpoznatijeg teoretskog dela. Nap. AG)

⁹ Ne treba gubiti iz vida da je zapadna umetnost tu destrukciju i kreaciju postigla pljačkom mladalačke snage takozvanih „primitivnih“ naroda: američkih Indijanaca i Afrikanaca. To je još jedan aspekt „podmlađivanja“ kapitala, koji sam opisao u tekstu iz *Invariance* vol. 1, br. 6, „*La révolution communiste: thèses de travail*“ (Radne teze o komunističkoj revoluciji, 1969).

¹⁰ Dodajmo tome da uz pomoć pedagogije i etnologije bivaju pogođeni i svet detinjstva i najraniji dani našeg života kao vrste. Naročito se, u odnosu na detinjstvo, razvija industrija igračaka i proizvoda „posebno“ namenjenih deci, koja se tako isključuju iz svojih života, iz stvaranja. „Homo ludens“ (Huizinga) je otkriven u trenutku kada su ljudi počeli da se sve više lišavaju igre.

industrijsko otkrivenje i kapital, koji sebe predstavlja kao umetnost. Predmet postaje sama umetnost, koja se potpuno ostvaruje i ide dalje od svog izmirenja sa životom.

Bobur ponovo upija i dimenziju umetnosti kao nostalgije za prošlošću, pošto je ujedno i muzej, mesto za skladištenje, drevni oblik ponašanja razmenske vrednosti, pretvorene u kapital. Pošto se u njemu priređuju i izložbe savremenog slikarstva, to je i mesto na kojem se odobrava kredit.¹¹ Kao što je Kajoa (Roger Cailloix) dobro primetio, kredit prodire u umetnost:

„Kada se izvođenje zameni za kredit, za blanko ček, umetnost se svodi na sopstvenu parodiju i, u krajnjem slučaju, nestaje. Nestaje tako što se pretvara u skoro potpuno suprotnu ideju“.¹²

To je očigledno: pošto više nema nijedne konkretne predstave ili reference u kojoj bi se svi mogli pronaći, jasno je da svu važnost dobija individualni kredit, stečen bilo spontano, bilo pomoću reklame (koja u umetnosti postaje suštinski element).¹³ Kredit je način vrednovanja i ponašanja u materijalnoj zajednici kapitala, jednim delom i nastaloj na osnovu generalizacije kredita, koji, sa inflacijom, postaje sredstvo s kojim kapital stiže veru u sebe. Isti proces upravlja svim ljudskim postupcima. Ljudi odsečeni od svojih starih veza, oslonaca i osećanja, mogu da rekonstruišu svoje „jedinstvo“ i društvene odnose samo kroz eksterne

¹¹ Time što u isti mah služi kao muzej i eksperimentalni centar, Bobur ostvaruje jednu od zamisli Alvina Tofflera: rekreaciju starih zajednica, za one koji ne mogu da drže korak, i stvaranje novih zajednica, za one koje žive samo u projekcijama (videti Alvin Toffler, *Future Shock*, 1970). Uključivanje centra za savremenu arheologiju plagijarizuje Vuajevu ideju o Institutu za savremenu praistoriju (Jean-Pierre Voyer, Institut de Préhistoire Contemporaine). Ukratko, postojanje eksperimentalnih centara ukazuje na želju za spajanjem nauke i umetnosti. Preciznije, u tome može da vidimo jačanje nečega što je u okviru filozofije već postalo prepoznatljiv trend: gubitka autonomije. Umetnost i filozofija idu stopama nauke, da bi uopšte mogle da stvore nešto. Postaju komentari nauke, hermenautika.

¹² Videti članak „Picasso le liquidateur“ (R. Caillois), na koji ću se kasnije vratiti.

¹³ Trebalo bi zatim proučiti i modnu i reklamnu industriju, kao oblike stvaranja i predstavljanja sveta kapitala.

mehanizme, kao što su reklamiranje, kritika, itd. (Više se ne može govoriti o zajednici, pošto je ona postala kapital, u svakom pogledu.)

Razvoj apstrakcije je povezan s gubitkom opšteg referentnog okvira (univerzalnog ekvivalenta), što znači da nije reč samo o apstrakciji već i o njenom osamostaljivanju (autonomizaciji). Tako ona praktično postaje sinonim za proizvodljivost: „Proizvodljivost je u osnovi odsustvo svakog opravdanja“ (Cailloix); neka vrsta besplatnog čina (tako da Židova teorija, ma koliko izolovana, nije bez ikakvog istorijskog značaja). Paradoksalno, ono što je besplatno, za druge postaje stvarno samo kroz kredit odobren na osnovu opravdanog značaja ili značajnog opravdanja. To je očigledno povezano sa zasićenjem tržišta slika, do kojeg je došlo krajem XIX veka, što znači da su se morale pronaći nove mogućnosti. U razgradnji slikarstva se otišlo dotle da se i neobrađeno platno moglo izložiti kao umetničko delo, kao otvorena knjiga mogućnosti; ali, i to je unapred zadato, zato što bi takođe moglo da vodi ka smrti umetnosti.

I smrt je došla. Umetnost, međutim, i dalje postoji. Ona više nema nikakve veze sa onim što se nekada pod time podrazumevalo. Onima koji žele da ožive projekat dade ostaje samo da „ubiju mrtvaca“.¹⁴ Umetnost kapitala je razumevanje kapitala. To je način da se dođe do spoznaje sveta kojeg je stvorio kapital, u kojem ono sveto, priroda i ljudska bića postoje samo iza maske smrti.

Kao što naglašava Rože Kajoa, podrugljivo često ide ruku pod ruku s proizvodljivim. Kada bi se taj momenat potpunosti ostvario, izostala bi kapitalizacija proizvedenih slika, što bi okončalo njihovo gomilanje i donelo propast mnogim ljudima, ali i muzejskim institucijama. Podrugljivo spada u domen nestalnog i prolaznog, što su ujedno i glavne odrednice savremene kapitalističke proizvodnje. Opet nailazimo na iste forme: ni kapital ne može da izbegne gomilanje, zlato, prošlost; on ne može, da tako kažemo, nastati *ex nihilo*. On suštinski može umaći prošlosti samo kroz ono u šta srlja: inflaciju.

¹⁴ „Homicide des morts“, naslov Bordiginog članka (Amadeo Bordiga, *Battaglia comunista*, n. 24, 1965), u kojem je pokazao da kapital može da se regeneriše samo uništavanjem celokupnog mrtvog, akumuliranog rada koji ga ometa u procesu valorizacije-kapitalizacije.

Tu se srećemo sa suštinskim „projektom“ kapitala: on mora dominirati budućnošću, inače bi njegova snaga došla u pitanje, a njegova vlast ne bi bila stvarna. To je već prisutno u samom konceptu kapitala, ali se može ostvariti samo u datom trenutku njegovog „života“.¹⁵

Samim tim, nema više uslova za bilo kakvu anticipaciju, za apstrahovanje celine – za razumnu apstrakciju – tako da se mogu razabrati konkretni i smisleni delovi. Započinje proizvodnja budućnosti; mašte ima na pretek; stvarnost i predstava se stapaju.¹⁶ Nametnuta predstava prodire svuda, u meri u kojoj još nije ispunjena sopstvenom realnošću. Kapitalu je bila potrebna sopstvena predstava da bi mogao da se usadi

¹⁵ Videti *Invariance*, vol. 2, br. 6, „C'est ici qu'est la peur, c'est ici qu'il faut sauter“ („Evo straha, tu skoči“, 1975).

¹⁶ Tako dospevamo s one strane apstraktne umetnosti, koja je bila trenutak intuicije od temeljnog značaja za tek stasalu zajednicu kapitala. Ona se sada može predstaviti u celini, prema tome, realizam je moguć. To pokazuje do koje je mere socijalistički realizam vezan za ideološku perspektivu, umesto za društvena kretanja. Sovjetske vođe ne shvataju da apstraktna umetnost, kao i ostala novija zapadna umetnost, savršeno predstavlja stvarnost. Njihov strah od takve umetnosti zapravo je strah od onoga što je u kapitalu subverzivno, od „Sve je moguće“, koje bi se lako moglo oteti kontroli u društvu u kojem se kapitalistički oblik proizvodnje uspostavlja uz ogromne teškoće. Zato je Sovjetima suđeno da shvate samo despotizam kapitala i da nikada ne „uživaju“ u njegovom revolucionarno-oslobađajućem aspektu. To objašnjava i prozapadne stavove kod nekih elemenata savremene sovjetske „inteligencije“. Ono što Leroa-Guran kaže za težnje figuracije, veoma jasno izražene u SSSR, takođe je značajno. Skrećem pažnju na to, na šta ću se još vratiti, zato što se odnosi na specifičnost celog ljudskog fenomena, a naročito na biološko ludilo koje pogađa čovečanstvo: „Križa figuracije je posledica ovladavanja mehanizacijom... Zapanjujuće je videti koliko se društva koja su nauku i rad izbacila iz metafizičke ravni, trude da spasu figuraciju... U stvari, čini se da ona stalna ravnoteža, koja je od početka usklađivala uloge figuracije i tehnike, ne može uništiti, a da se pri tom ne dovede u pitanje sam smisao ljudske avanture.“ (*Le geste et la parole*, 1964) Jedno prosto zapažanje: kao što sam maločas ukazao, kapital bi lako mogao da opet uvede figuraciju. Ali, opet, to ne bi bila umetnost kao ljudska baština – što ona nije već neko vreme – već umetnost kapitala. S Boburom, stvarnost postaje fagocit, koji guta sopstvenu predstavu. Ta apsorpcija predstave od strane stvarnosti, tačnije, nemogućnost dihotomije, može ići veoma daleko i može se očekivati da će samo ljudsko oko postati umetnički predmet. Despotizam (kapitala) će se prilepiti za ljudsko biće.

u društveno-ekonomsku celinu i onda ovlada njome. Da bi potvrdio svoju dominaciju, on mora da prisvoji sve ostale predstave, da izbriše njihove pretpostavke i zameni ih sopstvenim.

Tako fabrika postaje neminovnost – umetnost i umetnici treba da proizvode umetnička dela u saglasju s kapitalom. Ono što je važno jeste dopreti do mase ljudskih bića – bez čega nema realizacije (kapitalizacije) umetnosti¹⁷ – koja još uvek nisu usvojila kapitalistički način života, koja su još uvek, manje ili više, vezana za drugačije ritmove, prakse, praznoverja, itd., i koja, čak i kada ih zahvati vrtlog kapitalističkog životnog ritma, ne koriste njegove predstave i nastavljaju da žive u kontradikciji, u koliziji, uvek osetljiva na „šok budućnosti“.

Predstava kapitala se mora nametnuti kao jedini okvir. To je svrha Bobura: to je karcinom, neoplazma, koja estetski tok mora da skrene ka dominaciji nad budućnošću. U tu svrhu, on stvara određene uloge. Taj karcinom će napasti sve i svuda posejati svoje metastaze. Nijedna osoba koja prođe kroz Bobur neće ostati ista: njena predstava biće preusmerena, preuređena ili potpuno promenjena – utoliko više ako ga doživi u celini – tako što će biti izložena življenju u iščekivanju.

Bobur je rak budućnosti. On organizuje uništenje umetnosti koje je zagovarala dada i, u meri u kojoj se kultura predstavlja kao priroda, lišava ljudska bića svake mogućnosti izlaza. On to mora da postigne utoliko pre

¹⁷ S tim u vezi, mogu samo da otvorim pitanje najšireg teoretskog i istorijskog zama-ha: neprekidne degradacije, postvarenja-otuđenja, povezanog s procesom masifikacije-demokratizacije, koji se odvija milenijumima. Progres se često opravdavao time što je, navodno, sve većem broju ljudi donosio nešto što je bilo rezervisano samo za uski krug pojedinaca. Ali, tako zaboravljamo komplementaran fenomen, gubitak svetog, prirode i ljudskosti (na primer, osećanje života u društvu kakvo je bilo u Evropi u XVIII veku), koji je vodio ka desupstancijalizaciji ljudskih bića i njihovom svođenju na kratkotrajna, beznačajna stvorenja. Nesumnjivo postojanje tog procesa objašnjava upornost aristokratske kritike i određeni oblik umetnosti, kao i neke nacističke spekulacije. Dodajmo i da je nada da će „mase morati da organizuju svet na drugačiji način“ bila uglavnom izneverena, što nas dovodi do pitanja istorijske misije proletarijata i iluzije da bi ta klasa mogla da preokrene razvoj proizvodnih snaga, na neki ljudski način. Mase nisu bile u stanju da organizuju: to je uradio kapital, koji je u isto vreme organizovao i njih. Prema tome, rešenje više nisu ni elite, niti mase!

što se potreba za prirodom tako snažno potvrdila posle 1968; ona se sada mora skrenuti ka potpuno fabrikovanoj, potčinjenoj i programiranoj prirodi, tako da se svaka mogućnost revolta čudesno predupredi.

Uloga Bobura nije da uguši svaki revolt – makar ne neposredno – budući da se, kao što je već rečeno, jedan od izvora umetnosti nalazi u sudaru dva istorijska momenta. Integracija-realizacija umetnosti od strane kapitala podrazumeva i integraciju revolta. On se mora apsorbovati. Još bolje: (lični) otpor se proglašava beznačajnim, pri čemu se pojedincu nudi mogućnost učešća u revoltu globalnih razmera, što samo guši njegov revolucionarni potencijal, budući da više nema nikakvih orijentira, tako da se pojedinac odriče sebe. Revolt više ne može poteći od pojedinca i njegovih oslobođenih mogućnosti; biće više ne može da strukturira njegovu pobunu, zato što je glavni model tog bića uživanje: stalno obećavano i nikad ostvareno, u odlaganju kojem nema kraja...¹⁸

I zato, čak i ako slikari, muzičari i pesnici mogu da naslute elemente ljudske zajednice, oni će to moći da pokažu samo ako pristanu da rade u centrima kao što je Bobur, koji služe jačanju predstave kapitala, koja obuhvata sve, makar ga tako i izvitoperilo, budući da je kapital veliki „proneverilac“ (*détourneur*).

Budućnost kapitala leži u potpunom raskorenjivanju svih ljudskih bića, tako da ona budu potpuno „slobodna“ za pomeranje u ma kojem pravcu, da čine šta god da im se kaže. To će stvoriti situaciju ljudskog života bez ljudskih bića, kao što i rak – krajnji stepen otuđenja – predstavlja oblik života iz kojeg je odstranjen život bića u kojem se razvija. Ali to je u isti mah i poslednja vitalna reakcija tela pogođenog tim dementsnim oblikom života, kako na nutritivnom, tako i na afektivnom ili intelektualnom planu. Naime, rak ne izaziva neka bakterija, virus ili neki patogeni činilac. Njegov uzrok je lutanje čovečanstva; to je bolest tipična za ljude pod dominacijom kapitala, koji je i sam proizvod tog

¹⁸ Kapital mora stalno da podstiče i iznova izmišlja pobunu, da je predstavlja, prema tome, da je organizuje, savršeno svestan spektakla, onako kako ga je opisala Situacionistička internacionala. Razdvajanje na aktere i gledaoce teži da nestane, zato što spektakl moraju da reprodukuju sva ljudska bića, pod upravom „glavnih opsenara“ (Leroi-Gourhan, *Le geste et la parole*), medijatora kapitala.

velikog lutanja. Nikakav terapijski reformizam ili revolucija ne mogu izlečiti ljudsku vrstu; to se može postići samo potpunim napuštanjem ove sumanute dinamike koju smo do sada sledili.

Znam da mnogi ljudi misle kako od kapitala pravim neki poseban entitet, neko misteriozno biće odvojeno od ljudi... Ali samo pokazujem da je on ostvario ljudski projekat – „dominaciju nad prirodom“ – kroz proces antropomorfizacije (tako što je poprimio ljudsko obličje). Oni osporavaju i moj opis njegovog razvoja i podsećaju me na nešto što je Elijade rekao o stvaranju umetničkog univerzuma: da ljudi mogu promeniti tok stvari; da mogu prekinuti kretanje koje sada stremi destruktiji, postvarenju, itd. Takvi ne shvataju da će, pre ili kasnije, završiti kao oni intelektualci koji su u početku podržavali fašizam, da bi kasnije govorili: „To nije bilo ono što smo hteli“. Problem je u tome što se istina, ako se uopšte otkrije, mnogima ukazuje tek *a posteriori*. Ali čak i taj zakasneli uvid pokazuje nam, na sve moguće načine, da moramo napustiti ovaj svet, u kojem se širi rak budućnosti, vesnik najstrašnije patnje.

Žak Kamat, mart 1977.

Maj–jun 1968: razotkrivanje

INVARIANCE

**MAI-JUIN 1968
LE DEVOILEMENT**

**ANNEE XII-SERIE III N.5-6
Revue trimestrielle, le N.20 F**

U tekstu koji sledi maj-jun 1968. je razmotren kao trenutak suštinskog prekida: kao pojava same revolucije. Od tada se postavlja pitanje definisanja, razgraničavanja i predviđanja atributa komunističke revolucije, u fazi stvarne dominacije kapitala nad društvom; prethodne proleterske revolucije dešavale su se u fazi formalne dominacije kapitala.¹ Maj-jun 1968. je sagledan kao najava velike istorijske drame, čiji se odlučujući činovi mogu shvatiti tek sada, nekoliko godina kasnije. Glavni protagonisti više nisu isti. Godine 1968. glavnu ulogu su imali studenti i nova srednja klasa (svi najamni radnici koji učestvuju u cirkulaciji kapitala), koji su trgnuli proleterijat iz letargije i podstakli ga da stupi na istorijsku scenu. Zato partija² sutrašnjice neće pregrupisati striktno proletere već će biti izraz mnogo šireg ujedinjavanja. To vodi ka razmatranju nastanka ogromne klase ljudskih bića koja se suprotstavlja kapitalu, zato što su samo njegovi najamni robovi. U isto vreme, neophodno je razumeti fenomen duboke proletarizacije koja pogađa postojeće društvo, kao i činjenice da proleterijat mora negirati sebe da bi izveo revoluciju.

Naše istraživanje procesa ujedinjavanja onoga što neki zovu „revolucionarnim subjektom“ vodilo je ka razotkrivanju fenomena političkih reketa, koje nalaže odbacivanje svih formalnih i neformalnih oblika

¹ Cf. *Invariance*, série I, n° 6, april-jun 1969: „La révolution communiste: thèses de travail“. (Prim. Camatte.)

² Kamat koristi izraz „partija“ u doslovnom smislu, kao „strana“ ili „naša strana“; ne misli se na „političke partije“, u uobičajenom smislu, u kojima je Kamat, bez izuzetka, video samo „političke rekete“. U nastavku odbacuje sve „formalne ili neformalne oblike grupne prakse“, kao ucenjivačke, autoritarne i konformističke, o čemu je opširnije pisao u tekstu koji navodi u narednoj fusnoti, kao i u drugim esejima („Protiv pripitomljavanja“, „Lutanje čovečanstva“, „Prelaz“). (Prim. AG.)

grupne prakse, ali ti uvidi nisu narušili našu analizu maja-juna 1968, čime su potvrdili njegov značaj.³

Uparedno istorijsko proučavanje radničkog pokreta i revolucionarnog procvata posle maja 1968, govori nam da je ono što je tada došlo do izražaja bilo samo reafirmacija nečega što se dogodilo još dvadesetih godina; to potvrđuje diskontinuitet maja 1968, koji je otkrio da nismo savremenici vlastite epohe.⁴ Prema tome, originalnost tog trenutka je izgleda bila u pokušaju istorijske readaptacije, što objašnjava smele mode, vrtoglavo širenje ideja Vilhelma Rajha, objave o smrti umetnosti i njenoj realizaciji, razne pokušaje osnivanja komuna, veliko zanimanje za nedirektivnu pedagogiju (koje je bilo prisutno i prethodnih godina), organsku poljoprivredu, biodinamiku, antropozofiju, ali i reafirmaciju svetog, fascinaciju okultnim naukama i razvoj takozvane iracionalističke struje.

Može se, dakle, videti do koje su mere trijumf fašizma, u njegovim različitim izdanjima, trijumf staljinizma, razaranja iz Drugog svetskog rata i inhibicije generisane Hladnim ratom doveli do uzmaka koji je bilo teško prevazići, ali koji je za nekoliko godina ipak bio poništen. To se postiglo zahvaljujući uključivanju drugih podataka, naročito iz ekologije, s njenim otkrićem značaja drugih živih bića, kao i zbog važnosti koju je za neke, makar poslednjih godina, imao gorući problem prenaseljenosti.

Maj-jun 1968, a naročito događaji koji su usledili, uveli su novi element: očigledan zastoj. Katastrofa fašizma je u stvari omogućila da se

³ Videti Jacques Camatte, Gianni Collu, „De l'organisation“, 1969, *Invariance*, Anne V, serie II, n° 2, 1972. Kamatova napomena: „Pismo od 4. IX 1969, objavljeno u časopisu *Invariance*, druga serija, 1972. Odavno imamo u planu objavljivanje Adornovih tekstova o političkim reketima, da bismo pokazali šta mu dugujemo i šta nas razdvaja od njega. Nadam se da ćemo u skorijoj budućnosti uspeti da objavimo tu publikaciju.“ Nije nam poznato da li se ta publikacija na kraju pojavila, ali Kamat najverovatnije misli na dva Adornova teksta iz 1969: „Rezignacija“ i „Marginalije o teoriji i praksi“ (videti stranicu anarhije/ blok 45 ili *Anarhističku biblioteku*). (AG)

⁴ Cf. „Le KAPD et le mouvement prolétarien“, *Invariance*, série II, n° 1, 1971. (Prim. Camatte.)

problemi zaobiđu: da li još postoji revolucionarni subjekt? Da li proletarijat i dalje ima istorijsku misiju koju treba da ispuni? Da li će revolucija biti neka klasična? Može li i dalje biti revolucija?⁵

Da je reč o maskaradi jasno se vidi i po onome što je fašizam, uz pomoć staljinizma, postigao, a to je uspostavljanje stvarne dominacije kapitala nad društvom. Ono što se nikada nije iskusilo, živelo, može izgledati kao izlaz; tako je, površno gledano, i borba protiv fašizma mogla da se ukaže kao rešenje: to je moglo izgledati kao uvod u revoluciju.

Zato smo sve što se dogodilo posle maja 1968. razmotrili u svetlu onoga što je bilo u procvatu još dvadesetih i zaključili da su razni problemi bili zaobiđeni i da se ista stvar danas ne sme ponoviti ako želimo da izbegnemo samoubistvo vrste.

S druge strane, maja-juna 1968, a naročito za vreme pobune srednjoškolaca 1973, zastoj u kojem smo se zatekli jasno je došao do izražaja: što se više bunimo protiv kapitala, on samo postaje sve jači. Onda je 1975–1976. usledio pad. Revolucionarna levičarska retorika je opet preuzela vođstvo, zbog događaja u Čileu, Grčkoj, slučaja fabrike LIP⁶,

⁵ Videti *Dodatak*, prvi deo (Oktavio Paz).

⁶ Komentar AG: Čuvena fabrika satova iz Bezansona (Besançon), u istočnoj Francuskoj. U jednoj od kriza u kojoj se kompanija našla, radnici su 1973–1974. zauzeli fabriku i započeli eksperiment sa samoupravljanjem (nekoliko udruženih kooperativa, uz samoorganizovane komunalne servise). Kompanija je nekoliko puta prelazila iz ruku u ruke (od radničkih kooperativa do raznih privatnih vlasnika), sve do 1990, kada je konačno privatizovana. Kada Kamat kaže, „što se više bunimo protiv kapitala“ – dakle, u ulozi „radnika“, s očekivanjima koja određuju tu ulogu koju nam nameće kapital („radnik“ je *kapitalistička funkcija*) – „on postaje sve jači“, očigledno misli i na takve situacije, koje se često ponavljaju. Ogromna energija i celi životi nekoliko aktivnih generacija (u ovom slučaju, u periodu od 17 godina) odlaze na sporenje oko *oblika uprave* nad proizvodnjom, a da se sadržaj i karakter robne proizvodnje uopšte ne dovode u pitanje. Na primer: nijednoj samoupravnoj, autonomnoj lokalnoj zajednici nije potrebno toliko satova, niti bilo šta slično širem robno-novčanom tržištu (na kojem bi se satovi mogli pretvoriti u novac i druge robe), ako želi da zadrži svoju autonomiju i ostane zajednica, u pravom smislu te reči, dakle, nešto u čemu nema mesta ni za mikroskopske vrednosti kapitalističkih i autoritarnih odnosa. Ta orijentacija i dalje izostaje, a motivacija za nju se na svaki način osujećuje. „Nova dinamika“, „izlazak“ iz kapitalističke

kao i zbog revolucije u Portugalu. Međutim, u poslednjem slučaju, zastoje se veoma jasno potvrdio.⁷ Taj zastoj je nešto čega muškarci i žene moraju postati svesni, ako su rešeni da odbace stare predstave i konačno započnu novu dinamiku – izlazak iz ovog sveta.

Treba primetiti da je godina 1975. označila prekretnicu, ali ne tako presudnu kao što se očekivalo. Kriza se zaista proširila i usadila veoma duboko; u isto vreme, na političkom planu, povlačenje SAD sa Indokineskog poluostrva označilo je krajnju tačku te faze ekspanzije američkog imperijalizma, ali i levičarske agitacije. Štaviše, ta kriza, koja se nikada ne završava⁸ i *nikada ne postaje revolucionarna*, najočigledniji je izraz zastoja u koji smo potonuli u želji da pronađemo neku odlučujuću kontradikciju u kapitalu; kontradikciju koja bi potencijalno revolucionarni subjekt katapultirala pravo u revoluciju. Značaj te krize bi mogao biti višestruk: za razotkrivanje zastoja, tako što bi se uništila stara uverenja, izvesnosti, spona s prošlošću; da se bića stave u pokret, zato što se stare predstave raspadaju i zato što se ne može se živeti bez ičega – iako u ovom trenutku većina ljudi živi tu prazninu, taj vakuum (ostvarenje univerzalnog!), o čemu smo govorili u tekstu *Skatologija i vaskrsnuće*.⁹ Praznina je dopunski aspekt agregata ispunjenog kapitalom, koji je luči i strukturira. To znači da će se – ako se svest o zastojima ne proširi – kriza razrešiti povoljno po kapital, naime, tako što će osnažiti njegov despotizam.

---

cirkulacije, „prekid“ (Kamat stalno upozorava da je potreban *rupture*), ni jednog trenutka se ne postavljaju kao pitanje, i pored sve antikapitalističke retorike. Vezanost za postojeće institucije i način života, na osnovu „kapitalističkog oblika proizvodnje“ ili prosto „tržišta“ (kako se to pojednostavljeno kaže u opštem liberalnom žargonu), kao isključivog preduslova, samo jača.

⁷ Videti *Dodatak*, drugi deo (Portugal 1974). (AG)

⁸ Cf. *Invariance*, série I, n° 6, 4.4. „Développement du capitalisme et crises“; série II, n° 3, „Déclin du mode de production capitaliste ou déclin de l'humanité“; série II, n° 5, „Ce monde qu'il faut quitter“; série II, n°6, „C'est ici qu'est la peur, c'est ici qu'il faut sauter“; videti i brojeve 1, 2 i 3 iz serije III, u kojima je objavljena prepiska u vezi s krizom. (Prim. Camatte.)

⁹ Članak iz posebnog izdanja časopisa *Invariance*, iz novembra 1975: „Dialogue avec Bordiga“. (Prim. Camatte.)

Takva percepcija šansi mogla bi da se nametne, budući da su razne prepreke za drugačiju budućnost uklonjene: mit o razvoju i progresu proizvodnih snaga, o SSSR kao zemlji komunizma, o Kini kao zamenskom modelu, itd., s njihovim pratećim predstavama: o neophodnosti partije, o nekoj jedinstvenoj, globalnoj teoriji koja bi važila za sve, o prenošenju svesti, revolucionarnom nasilju, itd., kao i mit o nauci, neutralnoj i spasonosnoj za čovečanstvo; a kriza institucija znači da one više neće biti polovi za skretanje pobunjenih ljudskih energija, što će osloboditi prostor za ispoljavanje različitih ljudskih bića.

U određenoj meri, događaji koji su usledili posle 1968. predstavljaju priznanje-razotkrivanje koje Bordiga očekivao s ruske strane, kao i od svetskog kapitalističkog sistema. Raskorak između stvarnosti i onoga što se izjavljuje sada počinje da nestaje, zato što, na primer, svako sve više uviđa da SSSR nema nikakve veze s komunizmom. To govore čak i one partije koje su nekada najvatrenije branile komunizam po moskovskom modelu. Međutim, potvrda revolucije koju je zamišljao Bordiga je izostala. S druge strane, to nam može pomoći da shvatimo koliko daleko se može otići u lutanju i devijaciji ideala i najplemenitijih težnji. Ostati na toj dijagnozi znači samo okrznuti površinu problema; stvar je u tome da se naglasi da borba *unutar* dinamike kapitala može dovesti samo do takvih deformacija. Na manje ili više groteskan način, sa ispadima na svim stranama, to je ideja koja se u ovom trenutku sve više nameće, iako ponekad vodi u trijumf praktično apsolutnog defetizma: nikakva društvena promena nije moguća, zato što je ljudima uvek potreban gazda.

Erupcija iz maja-juna 1968. je doslovno šokirala duhove, potresla ih iz temelja, do te mere da su neki, da bi je objasnili, pribegavali iracionalnom, težili povratku na „primitivno“ ponašanje. Maj 1968. je za njih značio ogromnu katarzu i stoga raskošnu svetkovinu. Iako se ta dva aspekta ne mogu poricati, oni su ipak samo epifenomeni. Ono što se zapravo dogodilo bila je potvrda biološka dimenzije revolucije. Zato ću sada reći nešto o preobražaju do kojeg mora doći da bi naša vrsta nastavila da živi. S razvojem kapitala – pri čemu je taj fenomen delovao mnogo pre nego što se kapital nametnuo – ljudska bića se pre

svoga lišavaju svojih pokreta, govora, mašte. Maj 1968. je tražio njihovo oslobođenje i oporavljanje. On je razotkrio da vrsta tone u biološko ludilo, zato što, u meri u kojoj više ne koriste svoje pokrete, u obavljanju date „radnje“, ljudska bića postaju sve nepotrebna za materijalnu (ali i intelektualnu) proizvodnju, tako da ih taj gubitak konkretne mogućnosti stvaranja čini otuđenim i zarobljenim u toj nesposobnosti. U toj tački dolazi do prekida između nervne organizacije (somatomotornih i somatosenzitivnih neurona) i njenog normalnog izvršioca, ruke; nepodnošljiv prekid, koji se mora ukinuti. Odatle vrlo rečite pobune, i pre 1968, naročito one koje su često izbijale u Švedskoj, gde su mladi ljudi izlazili na ulice i razbijali sve što bi im se našlo na putu, a da pri tom nisu izrazili nijedan politički, sindikalni ili neki drugi zahtev.¹⁰ Izrazili su neizrecivo: svoju zapanjenost ludilom i svoju želju da ga se oslobode. Ali odakle je to ludilo izviralo? S majem-junom 1968. njegovi izvori bili su duboko razotkriveni.

Razotkrivanje prodire čak i do fenomena rekuperacije, koji je posle maja 1968. poprimio široke razmere. Reklamna industrija je shvatila duboke želje ljudskih bića i budući da u osnovi mora da koristi jezik raznovrsnosti, ona mora znati čemu se tačno obraća. Želja za komunikacijom, za prirodom, za laganijim tempom, koji je u isti mah više ljudski i više kosmički, mora se skrenuti ka potrošnji kapitala, bilo u obliku koji je i materijalan i reprezentativan, za one koji raspolažu novcem-kapitalom, ili samo reprezentativan, za one bez njega.¹¹

Naglo izbijanje tih dubokih želja, čak i kada bi bile preusmerene u predstave koje ostaju u okvirima kapitala, razotkrilo je još jednu bitnu komponentu našeg sveta: marksizam kao represivnu svest. On

¹⁰ Veliki nemiri u Stokholmu, koji su sporadično izbijali u periodu 1948–1957, i koji su privlačili značajnu pažnju sociologa, upravo zbog onoga što navodi Kamat (takođe, Žak Elil, u dokumentarcu *Tehnička obmana*, 1992; videti transkript-buklet). Dobar pregled se može naći u eseju Andrés Brink Pinto i Martin Ericsson, „'Youth Riots' and the Concept Of Contentious Politics in Historical Research: The Case of the 1948 Stockholm Easter Riots“, *Scandinavian Journal of History*, jun 2018. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/03468755.2018.1480492> (AG)

¹¹ Videti reklame za *Club Méditerranée*. Reklama je konkretan diskurs libidinalne ekonomije, „želećih mašina“, itd. (Prim. Camatte.)

se svuda pokazuje kao najoperativnija sila za suprotstavljanje gorućoj želji za životom; anarhizam, u svojim nenasilnim i individualističkim oblicima, i dalje ima određeni buntovnički naboj. Zahvaljujući marksizmu kapitalistički oblik proizvodnje je bio u stanju da svoju transformaciju dovede do stvarne dominacije, koja je postala univerzalna. Tačnije, bez marksizma, kapitalistički oblik proizvodnje ne bi mogao da prođe u oblasti koje danas kontrolišu SSSR, Kina ili afričke zemlje. U tom smislu, on igra istu ulogu kao i hrišćanstvo u odnosu na Rimsko carstvo. Pravu univerzalnost tom carstvu zapravo je donela religija koja je, izvorno, pozivala na njegovo uništenje.

Pravi fenomen, kao što smo rekli i 1968, jeste potraga za *zajednicom* (Gemeinwesen), čemu danas možemo dodati i potragu za bićem, za neposrednim životom, kroz preotimanje naših pokreta, govora i mašte; to se može primetiti u privlačnosti koju razni zanati imaju za mnoge mlade ljude (iako, dakle, podložne rekuperaciji od strane kapitala), kao i u raznim pokušajima osnivanja zajednica.¹² Nema sumnje da to često

¹² Uvek iznova pokušavane operacije „scijentifikacije“ Marksa svode se na pridavanje ideološkog naboja svemu što je on mogao napisati o zajednici, kao što je pisao o otuđenju, što bi omogućilo potragu za novim epistemološkim prekidom. To može naići na širok odjek i poslužiti kao teoretska brana svakom pokušaju osnivanja zajednice, naročito što smo danas svedoci razvoja komunalnih patologija. Mnoge zajednice zaista stvaraju i teoretski razmatraju krajnje neprihvatljive oblike komunalnog despotizma, kao u slučaju komune AAO (Organizacija za akciona analizu; Aktionsanalytische Organisation), koja u praksi ostvaruje antagonističku, kinesku verziju američkog modela: Klub Mediteran. (Prim. Camatte.)

Mala ironija je i u tome što današnji vlasnici kompanije *Club Méditerranée* ili *Club Med* dolaze iz „komunističke“ Kine (od 2015). Kamat inače misli na tipičnu kombinaciju hedonizma (kao u nekoj rajskoj idili iz turističkih brošura à la *Club Med*, samo za one s malo „sirovijim“ prohtevima) ili „oslobođene seksualnosti“, i autoritarnih fiksacija, a kao primer navodi ekstremno autoritarnu komunu Ota Mulea (Otto Muehl), bečkog „akcioniste“ – poznatu i kao „AA-Kommune“, „Muehl-Kommune“ i „Friedrichshof-Gruppen“ – koja je, na više mesta, delovala u periodu 1972–1990. Neke seanse grupe mogu se videti i u filmu Dušana Makavejeva *Sweet Movie* (1974), iako njeni članovi tu ostavljaju utisak vesele i svakako razuzdane, ali opet pozitivne komunističke družine. Detaljniji uvid menja tu sliku. To je, naravno, samo jedan primer tendencije koja sigurno nije dominantna,

poprima debilizujuće aspekte. Ali oni najgori cenzori – koji su svakako u pravu kada je reč o trenutnom stanju – nisu shvatili ništa o tim dubokim težnjama; zaboravljaju i da nije moguće odmah ukloniti fenomene pomodarstva i sledbeništva.

Afirmaciju te duboke težnje, kao i njeno razumevanje, otežava opažanje sveta izopačenog činjenicom da su ljudska bića postala korisnici kapitala. Ona žive u svetu u kojem više nema ni upotrebne ni razmenske vrednosti. Ona se ukazuju kao oblik bića kapitala. Kao i on, imaju dati raspon, koji moraju da uvećavaju. Ne može se reći ni da se „valorizuju“ (ostvaruju svoju vrednost), jer se tako vraćamo na pojam vrednosti. To se naročito dobro vidi u perverziji mehanizma pobune. Ona se sastoji u licitiranju u levičarenju. Svako želi da se pokaže kao još veći levičar, kao još ekstremniji u odnosu na nekog ko je upravo priznat kao takav zbog svog doprinosa revolucionarnoj debati; na taj način, revolucionari nemaju kad da strukturiraju svoj revolt, jer odmah, s nipodaštavanjem, napadaju jedni druge zbog nedostatka temelja, istine, zato što ima nešto revolucionarnije od onoga za šta se neko zalaže. Revolucionarna teorija, kao i uživanje, postaje nešto što se nikada ne dostiže. Tone se u neodređenost i nepostojanost.

Pored toga, ne samo da se život preobražava u znanje (Nietzsche)¹³ već i ono što je moguće postaje predmet spoznaje. Razni istraživači re-

---

ali koja svuda privlači najveću pažnju dežurnih čistunaca. Malograđanski moral i seksualnu represiju zamenjuje panacea u obliku opsesivne seksualnosti, „komunalnih“ despota i njihovih izabranika. Kao što se u industrijskim sporovima između kapitalističkih funkcija „radnik“ i „vlasnik“ privremeno menjaju samo neki uslovi, ali ne i opšti odnosi i karakter ljudske aktivnosti, tako se i ovde menja samo oblik neuroze (histerije). (AG)

¹³ Kamat verovatno misli na Ničeov briljantni aforizam o fetišu „znanja“, iz njegove knjige *Morgenröte* (Osvit): *Gedanken über die moralischen Vorurteile*, 1881, aforizam 429, *Die neue Leidenschaft* (Nova strast): „ (...) Saznanje se u nama pretvorilo u strast koja ne zazire ni od kakve žrtve i, u osnovu uzev, ničeg se ne plaši, sem svog vlastitog gašenja... Da, mi mrzimo varvarstvo – svi bismo radije videli propast čovečanstva nego da dođe do nazadovanja saznanja!“, itd. F. Niče, *Osvit*, „Nova strast“ (429), *Rad*, edicija „Reč i misao“, Beograd, 1979, str. 110–111; izbor i prevod Božidar Zec (ovde malo varirano). (AG)

volucionarnog kreću u potragu za novim, i čim primete tračak, treptaj nečeg neobičnog, potvrdu neke najsićušnije originalne ideje, hvataju se za to, okružuju ga, teoretišu, ekstrapoliraju njegov mogući sadržaj; ili ga koriste da bi preuredili svoju prethodnu predstavu. U svakom slučaju, sklapaju nešto što bi trebalo da bude operativno i izbacuju ga na tržište. On ili ona, koji su došli do nekog uvida ili nešto stvorili, vide da im se njihovi uvidi i dela vraćaju vulgarizovani, kapitalizovani. Ostaje im samo da budu zgroženi pri pogledu na ono što su napravili, čak i na same sebe. Ono moguće preobražava se u predstavu, a čak i ako ponekad uspeju da se ostvare, da nešto izvedu, i tako žive, muškarce i žene obuzima osećanje da je to „već viđeno“, banalno, nebitno; da nije bilo vredno truda. Odatle obeshrabrenost, utoliko naglašenija kada se pogledaju neiscrpne kombinacije koje nam danas nude različiti teoretski elementi i različite mogućnosti eksternalizacije.

Samo ako usvojimo drugačije orijentire, ako se bacimo u novu dinamiku, izvan dinamike kapitala, možemo izbeći celu tu perverziju i destruktiju. I kada se element katastrofe ugrađen u razvoj našeg sveta potvrdi, uklonjene prepreke biće jasno prepoznate kao takve, a muškarci i žene moraće da izaberu: ili da ostanu u zajednici kapitala ili da je napuste. Shvatićemo da je upravo to bila alternativa koja se razotkrila maja-juna 1968.

Prekid do kojeg je tada došlo omogućava nam da izronimo iz mistifikovane prošlosti, koja nastavlja da pravi mitove o sebi, kao i iz idealizovane budućnosti, maglovito projektovane, naizgled nadohvat ruke, ali koja se stalno vraća u svoju budućnost; moći ćemo da isprobamo sve vremenske koordinate, da pronađemo prostor i usvojimo ponašanje koje će povezati sve u celovit život, od sada, izvan života kapitala.

Žak Kamat, mart 1977.

Dodatak

Kamat je u originalni tekst ubacio i dve opširne fusnote, koje nisu bitne za razumevanje teksta već ga samo dopunjuju, na način koji se mogao prikazati i drugačije (te dve fusnote su tek nešto kraće od glavnog teksta), ali koje nikako ne treba izostavljati (kao, recimo, u engleskom i španskom izdanju, ali ne i u italijanskom), s obzirom na pitanja kojih se tu dotiče. Jedna fusnota se sastoji od odlomaka iz članka Oktavia Paza, „Sumrak revolucije“? (1974) i Kamatovih komentara (u originalnom tekstu f. 4, ovde f. 5), a druga od njegovog osvrta na revoluciju u Portugalu 1974 (f. 5, ovde f. 7). (AG)

„... Može li i dalje biti revolucija?“

Izgleda da na levisi, pre 1945, niko nije postavio to poslednje pitanje. S druge strane, čovek prilično zdesna, Ortega i Gasset, govorio je o „sumraku revolucije“ (Ortega y Gasset, *La rebelión de las masas*, 1929–1930; *Pobuna masa*, Gradac–Alef, Čačak, 2013). Oktavio (Octavio) Paz to potvrđuje naslovom jednog članka, iako i dalje u formi pitanja, „Sumrak revolucije?“ koji se u italijanskom prevodu može pročitati u časopisu *Tempi moderni* („Crepuscolo della rivoluzione?“), n° 18, april-jun 1974 (Dedalo, Bari).¹⁴ Oktavio Paz se tu upušta u razmišljanja o 1968. Prenosim nekoliko posebno interesantnih odlomaka, iako se ne slažem s autorovim razmatranjima.

¹⁴ Moguće je da je tekst prvobitno objavljen na engleskom, kao Octavio Paz, „Twilight of Revolution?“, *Dissent* 21, n° 1 (Winter 1974), str. 56–62; ovde sam se držao francuskog prevoda, koji navodi i Kamat („Crépuscule de la révolution?“). (AG)

„Ideja revolucije bila je velika tvorevina Zapada u drugoj fazi njegove istorije.

„Kao i prvi hrišćani koji se čekali Apokalipsu, moderno društvo je od 1840. očekivalo revoluciju. I revolucija je počela da dolazi: ne ona koja se očekivala, već neka druga, svaki put drugačija. Teolozi, suočeni s tom nepredvidljivom i varljivom realnošću, spekulisali su i nastojali da pokažu, u maniru konfučijanskih mandarina, kako se nebesko otkrivenje (ideja revolucije) nije promenilo; stvar je bila u tome što suveren (konkretna revolucija) nije dostojna mandata. Ali dođe i čas kada ljudi prestanu da veruju u spekulacije teologa. To je ono što je počelo da se dešava u drugoj polovini našeg (XX) veka. Danas prisustvujemo konačnoj fazi tog procesa: revolucija naspram revolucije... to su revolucije nerazvijenih zemalja i pobuna mladih iz razvijenih zemalja.“

On zatim identifikuje krizu progresa, koju povezuje s dekadencijom budućnosti i prekidom linearnog vremena. U nastavku kaže:

„Dvostruka kriza marksizma i ideologije liberalnog i demokratskog kapitalizma ima isto značenje kao i pobuna nerazvijenog sveta i pobuna mladih: one su izraz kraja linearnog vremena.

„Ono što me zadivljuje u buntu mladih, čak i više od njihovih plemenitih, ali konfuznih političkih ideja, jeste povratak strasti kao magnetske stvarnosti. Nismo svedoci samo još jedne pobune čula: suočavamo se s eksplozijom emotivnih reakcija i osećanja. To je potraga za telom koje se shvata kao simbol, a ne kao instrument uživanja... To je tačka izmirenja čoveka s drugima i sa samim sobom.

„Njihov bunt nema prevashodno neku intelektualnu dimenziju, već dimenziju strastvene, vitalne jeresi slobodne volje.

„Verujem da se u njima i kroz njih za Zapad otvara još jedna alternativa, iako i dalje konfuzna i opskurna, nešto

što teoretičari nisu predvideli i što je nazrela svega nekolicina pesnika. Nešto i dalje bezoblično, kao zora sveta. Ili je to samo naša iluzija, a ti nemiri poslednji odbljesci jednog iščezlog sna?

„Bila je to fuzija privatnih i kolektivnih strasti, neprekidni tok i protok između izuzetnog i svakodnevnog, gest koji se živeo kao estetska predstava, savez između akcije i njenog slavlja. Čovek se ponovo spojio sa svojom slikom: sa slikom reflektovanom u ogledalu, koja se susiće s drugim svetlosnim telom. To je bilo preobraćenje: ne samo promena ideja već i senzibiliteta; nešto više od promene bića, *povratak u biće*, društvena i psihička revolucija koja je tokom nekoliko dana proširila granice stvarnosti i domen mogućeg. Bio je to povratak izvoru, principu nad principima: *da budemo svoji kroz postojanje s drugima*. Bilo je to otkriće moći reči: moje reči su tvoje reči; kada razgovaram s tobom, razgovaram sa samim sobom.“

Bio je to, dakle, kraj razmene i kulture, ako ova počiva na trostrukoj razmeni ljudi, dobara i reči, a time i kraj zabrane, jer da bi bilo razmene, mora postojati i zabrana potrošnje određenih žena, određenih dobara, određenih reči. To je i kraj razdvajanja, budući da razmeniti nešto znači odvojiti se od toga, pri čemu se čak mora i živeti u skladu s tim pravilom razdvajanja: mora postojati jedan jezik za sebe i jedan jezik za druge; tačnije, jezik nastaje odbijanjem da se obraćamo sebi da bismo drugom preneli reči namenjene nama samima. *Moramo isključiti sebe da bismo bili kulturni*. Time što su afirmisali da je zabranjeno zabranjivati, da se biće mora potvrditi u svojoj celovitosti, ljudi iz maja 1968. su momentalno razneli strukturalističku kulturu i ubili „društvenog čoveka“.

„Bio je to povratak svega (zajednice, promene, preobražaja vode u život i reči u supstancu) na šta su religije polagale pravo, kao na nešto svoje, iako je zapravo starije od njih i predstavlja onu drugu čovekovu dimenziju, njegovu drugu polovinu i izgubljeni posed – čoveka stalno

razdiranog vremenom, koji traži jedno drugo, zabranjeno, nedostupno vreme: sadašnji trenutak.

„Vreme koje će nastupiti, ako zaista proživljavamo promenu vremena, univerzalnu pobunu, a ne samo neku linearnu revoluciju, vreme koje nije ni prošlost, niti budućnost već sadašnjost.“

Portugal 1974.

Povodom revolucije u Portugalu (25. IV 1974), prilažem nekoliko zapažanja iz jednog pisma iz decembra 1975, koje sam poslao raznim portugalskim korespondentima i čitaocima.

*

Već neko vreme planiram da napišem nešto o Portugalu, o tome da li je tu došlo ili nije došlo do manifestacije određene mogućnosti za prevazilaženje zastoja u kojem se u ovom trenutku nalazi kretanje ka zajednici. To nije nešto novo, budući da je radnički pokret, u svojim najboljim trenucima, bio ovaploćenje težnje ka zajednici, o čemu je Marks pisao u svojim ranim radovima. Zastoj je delimično povezan s činjenicom da sadašnji pokret, iako bezobličan, inhibira ogromno breme ostataka radničkog pokreta. Grupusku faza (faza malih grupa) koja je usledila posle revolucija u Rusiji i Nemačkoj (sa 1921. kao okvirnim referentnim datumom) i koja je oživela tek posle Drugog svetskog rata, jeste faza likvidacije starog radničkog pokreta. Ipak, ni ona nije bila u stanju da osmisli pokret na novim osnovama. Danas je od ključnog značaja *pojmiti i živeti to ostvarenje zajednice bez oslanjanja na takozvanu „revolucionarnu klasu“*.

Nezavisno od te opšte perspektive, želim da ukažem da se portugalskoj revoluciji ne može prići bez najšire vizije: do koje mere ona predstavlja neki značajan element u domenu visokorazvijenog kapitalizma? Naime, iako to može značiti kretanje ka stvarnoj dominaciji kapitala nad društvom, neki anticipatorni fenomen se opet može pojaviti.

„Vojni udar – Pokret oružanih snaga (MFA) počeo u zoru“
 Udarni naslovi iz jednih lisabonskih novina, na dan „Revolucije karanfila“
 (Revolução dos Cravos), 25. IV 1974.

U celini gledano, ono što je u portugalskoj revoluciji zapanjujuće jeste to što izgleda kao rekapitulacija svih revolucionarnih pokreta i svih zastoja iz kojih su ti pokreti pokušavali da se iščupaju, posmatrano iz ugla kretanja ka zajednici. Odatle potraga za izlazom, za nekim drugim putem, za koju mislim da se makar kod nekih ljudi manifestovala kao veoma duboka potreba. Isti fenomen mora se proširiti na sve zemlje, zato što samo uz ogroman pritisak potrage za novom dinamikom možemo razbiti zastoj i izaći iz ovog sveta...

Drugim rečima, imamo dve različite dijahrone faze koje su se našle u koegzistencijalnoj sinhroniji; najverovatniji ishod je kompromisna ravnoteža između različitih faza, kao polazna tačka za potvrdu despotizma kapitala.

Pre nego što nastavim, treba da objasnim sledeće: nije stvar u tome da se daju saveti već da se ukaže na jedan način sagledavanja stvarnosti i da se, ukoliko ovo pismo naiđe na odjek, i uz vašu pomoć, dođe do boljeg razumevanja onoga što se dešava u Portugalu. Jedino što ovde želim da naglasim jeste rešenost za izmeštanjem iz klasnog rata, čak i u njegovoj sadašnjoj neodređenoj formi, dakle, za napuštanjem uloga koje nam dodeljuje kapital, inače se samo vraćamo u kolotečinu i regenerišemo ono što želimo da uklonimo.

Sigurno bi bilo interesantno početi s portugalskom revolucijom s početka veka (3–5. X 1910).

Drugi pokret je „salazarizam¹⁵, koji se obično naziva „portugalskim fašizmom“, ali koji nije imao karakter nacizma ili fašizma. Po meni, to je bio pokušaj borbe protiv raspadanje jednog društva. On je zapravo zamrznuo društvo i makar privremeno sprečio uspostavljanje nekog naprednijeg oblika kapitalističkog oblika proizvodnje, koji bi uzdrmao zemlju. Ta blokada je povezana s iskustvom jedne kolonijalne imperije, koja je omogućavala opstanak stare agrarne strukture (značaj malih zemljoposjednika na severu, malih i srednjih preduzeća, itd.).

To nije bez sličnosti sa slučajem Francuske:

1. Petenizam¹⁶ se zapravo ukazuje kao reaktivni i reakcionarni fenomen, kao povratak u dato stanje (ili makar njegovo održavanje), kojem je pokušao da vrati davno izgubljenu čistotu.
2. Mogućnost zamrzavanja društvenih struktura izvirala je iz postojanja imperije. Od 1954, datuma gubitka Indokine, započinje proces eksproprijacije malih seljaka i likvidacije imperije, koji će poprimiti široke razmere s dolaskom de Gola na vlast.

¹⁵ António de Oliveira Salazar (1889–1970), formalno premijer i praktično diktator, u periodu 1932–1968. (AG)

¹⁶ Kolaboracionistički režim maršala Petena (Henri Philippe Pétain), 1940–1944. (AG)

Prema tome, tu imamo situaciju potpuno drugačiju od one u Nemačkoj, gde je ideologija povratka u neko prvobitno stanje direktno maskirala uspostavljanje materijalne zajednice kapitala (njegovu stvarnu dominaciju nad društvom) i gde je staro buržoasko društvo bilo brzo uništeno. To ne eliminiše često navođeni karakter nacizma kao odgovora na pretnju proletarijata. Proletarijat je morao biti eliminisan zato što je i on bio proizvod starog buržoaskog društva. S druge strane, proleterski pokret, da je uspeo – i utoliko što je stajao na pozicijama o nužnosti razvoja proizvodnih snaga – doveo bi do uspostavljanja strukturalno sličnog društva.

Taj pokret ka uspostavljanju materijalne zajednice (kapitala) manifestovao se i u Francuskoj, ali je mogao da pobedi tek mnogo kasnije (uz sličnosti i s Nemačkom i s Portugalom).

U ovoj drugoj zemlji, staro buržoasko društvo sada odumire; zato se tu srećemo sa svim revolucionarnim pokretima, od tipa iz 1905, do onih sličnih maju 1968. To je razlog zašto se i stari obrasci mogu revitalizovati.

Najzad, kada je reč o pobedi salazarizma, mora se imati u vidu antikomunizam (kao i drugde), ali, mada bi to tek trebalo dokazati, nije li na taj način, makar u nekim delovima Portugala, opstalo osećanje zajednice? Ono što bi trebalo ispitati jeste kakva je to vrsta zajednice i kakav je bio njen odnos s crkvom. Tu se krije nešto značajno, zato što treba nekako objasniti ogromnu odbojnost seljaka sa severa prema „inovacijama“, koja nije od juče.

Ako se vratimo na poređenje s Francuskom, mogli bismo reći kako se pokret kao što je portugalski MFA¹⁷ mogao 1958. donekle razviti i u toj zemlji, zato što je situacija u njoj tada bila slična onoj u Portugalu.

Normalno je da u jednom trulom društvu neka najzatvorenija tela, s najizraženijom hijerarhijom, kao što je vojska, uspevaju da održe ili stvore ostrva stabilnosti, kao što je bilo i u Nemačkoj posle Prvog svet-

¹⁷ Movimento das Forças Armadas (Pokret oružanih snaga), koji je pokrenuo revoluciju iz 1974; samo ilustracija, budući da se u Francuskoj, u donekle sličnim uslovima (Alžir, Indokina, itd.), tada pojavila samo desničarska OAS – Organisation armée secrète, Tajna vojna organizacija (1960–1961). Kamat u nastavku ukazuje na druge bitne razlike između situacije u Francuskoj i Portugalu. (AG)

skog rata, sa osnivanjem „slobodnih trupa“ („Freikorps“ ili „Freie Regimenter“, 1918–1920), pri čemu treba imati u vidu da su se one mogle formirati tek nakon uvođenja nekih demokratskih reformi.

U Portugalu je uloga vojske imala drugačije značenje: ukazivala je na odsustvo autonomne revolucionarne akcije proletarijata. Ona je izvela revoluciju. Proletarijat se ispoljio tek kasnije. Moglo bi se, naravno, prigovoriti kako je to skoro uvek tako: u svom delovanju, revolucionarne klase zaostaju za onima najbližim vlasti. Ali sada, posle više od godinu i po dana, jasno je da to više ne važi.

Ako se prebacimo na šira svetska kretanja, možemo reći da su Portugal, Španija, Grčka i Turska zemlje s periferije evropskog kapitalističkog centra; one nisu doživele ekonomski bum (naročito Španija), osim tek od skora. Dok nisu bile zahvaćene time, moglo bi se pomisliti kako je za kapital to bila šansa da zadrži stare odnose. Tome je sada došao kraj i zato se postavlja pitanje kako bi to moglo da utiče na Evropu i Sjedinjene Države.

Kada je reč o Španiji, moguće je da zastoj u Portugalu inhibira pokret u toj zemlji, ne samo zato što je rukovodstvo moglo da nauči lekciju na osnovu događaja iz ove zemlje, već i zato što većina Španaca, svesno ili nesvesno, oseća taj zastoj... sve dok situacija ne postane nepodnošljiva i ne eksplodira. Ali na koju stranu?

U ovom trenutku, ono što se jasno ukazuje jeste potreba za usklađivanjem mehanizma vlasti s ekonomsko-društvenim strukturama. Buržoasko društvo je tokom šezdesetih ostalo bez svojih temelja.

Najzad, istorijski posmatrano, postoji i određena revolucionarna sinergija između Pirinejskog poluostrva i Rusije. Te dve geografsko-društvene oblasti suočavaju se, istovremeno, s problemima koji su svakako različiti, ali koji sežu duboko u temelje njihovih društvenih struktura. Da li već osećaju prva komešanja nekog većeg pokreta?

Da zaključim i vratim se na svoju polaznu tačku: do daljeg i koliko je meni poznato, u Portugalu postoje razne mogućnosti za kombinatoriku koja je, u manjoj ili većoj meri, genetski svojstvena despotizmu kapitala. Naspram toga, ne zalažem se za bilo kakav „atentizam“ (ograničavanje na praćenje situacije) već smatram da je neophodno, s jedne strane, imati u vidu svetski istorijski fenomen, da ne bismo bili zaslepljeni neposrednim zbivanjima, a s druge nastojati da se, u što je moguće većoj meri, izađe iz ovog sveta, makar samo teoretski.

Taj preduslov je očigledan i potreban svuda. Ali u Portugalu, gde je sada sve u pokretu, tu situaciju treba iskoristiti da bi se stvorilo nešto što će u isto vreme biti polazna tačka i tačka bez povratka.

Žak Kamat, decembar 1975.

Prelaz

Žak Kamat i Đani Kolu (1969)

NAPOMENA AUTORA

„Ovaj članak je objavljen u časopisu *Invariance*, prva serija, br. 8, 1969. Napisali su ga Žak Kamat i Đani Kolu. Njegovo razumevanje može olakšati čitanje teksta nastalog u isto vreme, 'O organizaciji'¹, koji je zapravo bio pismo koje su Kamat i Kolu napisali 4. IX 1969. i koje je objavljeno u časopisu *Invariance*, treća serija, br. 2, 1976“ (Žak Kamat, 1977²).

NAPOMENA PREVODIOCA

Dejvid Braun (David Brown), aktivista i prevodilac iz Londona, objavio je 1977, pod istim naslovom, u okviru zbirke *Origin and Function of the Party Form: Essays by Jacques Camatte and Gianni Collu*, tekst slične sadržine, ali s brojnim intervencijama i dodacima, koji je pripisan samo Kolu.³ Verovatno je reč o Koluovoj verziji zajedničkog teksta, objavljenoj u publikaciji *Antologia di Invariance* (La Vecchia Talpa, Napoli, 1971).⁴ Braun je naglasio da je u tu verziju ugradio i neka svoja tumačenja – što je onda poslužilo i kao osnova za izdanje na španskom jeziku. Tako se, na tri velika jezička područja, originalnoj

¹ Jacques Camatte, Gianni Collu, „De l'organisation“ (neprevedeno), 1969, *Invariance*, série II, n° 2, 1972, str. 49–59: <http://revueinvariance.pagesperso-orange.fr/organisation.html>; <https://en.anarchistlibraries.net/library/jacques-camatte-gianni-collu-on-organization>

² Kamatova omaška: pravi izvor je izdanje *Invariance* iz 1972, kao što je navedeno u prethodnoj napomeni.

³ <https://libcom.org/library/transition-gianni-collu>

⁴ <https://www.criticaradicale.nautilus-autoproduzioni.org/1970/01/01/gianni-collu-transizione-1970/>

verziji izgubio skoro svaki trag. Namere sigurno nisu bile loše, tekstovi, pisani zajedno ili samostalno, mogu slobodno da se razvijaju, ali ovde je to ipak napravilo malu zbrku.

Ovde sam se držao originalne francuske verzije iz 1969, bez ikakvih izmena i dopuna (imena autora nisu navedena, osim što je na zadnjim koricama tog broja *Invariance* kao odgovorni urednik naveden Kamat). Uz esej *O organizaciji*, ovaj tekst označava početak razmatranja koja će Kamat, već za koju godinu, izložiti u formi kristala, u esejima *Protiv pripitomljavanja* i *Lutanje čovečanstva* (oba iz 1973). Te ideje prepoznamo na prvih nekoliko stranica, koje deluju kao skoro savršen sažetak nečega što će tek uslediti, dok se pri kraju taj fokus pomalo gubi, možda i zbog razlika i dilema s kojima su se tada rvali njegovi autori. Ali, tako je to bilo na početku. Iako o Kamatu ne znamo mnogo, a o Kolu još manje, znamo da je njihova saradnja, makar ona autorska, bila samo povremena i da je od 1980. Kamat uglavnom sam pisao i uređivao časopis *Invariance*.

Znamo i da je dobro i zdravo, na svom parčetu zemlje u južnoj Francuskoj, gde su ga ovog proleća (2018) obišli i naši drugari A. i M. – ne baš kao intelektualni turisti, već kao sezonski poljoprivredni radnici, koji su u jednom trenutku shvatili da se nalaze u njegovom komšiluku. Detalje koje smo tada od njih čuli ovde je nemoguće dočarati, ali bila je prava privilegija slušati kako se jedna ljudska potraga nastavlja, u svom tempu i uprkos svemu: poznoj dobi (preko osamdeset), stanju svesti „drugih“ ili interesovanju velikih izdavača i aktuelnih intelektualnih zvezda. U stvari, poslednje dve stavke se jasno pokazuju kao velike distrakcije, za svaku pravu potragu ili autentično iskustvo. Veliki i moćni zaista ne moraju da znaju ništa; ako u njima ima nečeg, ideje će već pronaći svoj put, uz manju ili veću pomoć onih kojima je stalo – i ako ih dobacite samo malo dalje od sebe, kao što je to uporno radio i Kamat, sa svojim časopisom *Invariance*, kucanim na mašini, ispravljanim rukom, itd. Do proboja, skromnog, ali opet značajnog, došlo je praktično odmah, prvo u francusko-italijanskom kritičkom kontekstu (više u ovom drugom, u kojem Kamat i danas ima najviše čitalaca), a onda i u američko-engleskim radikalnim krugovima, pre svega zahvaljujući pažnji koju je 1975.

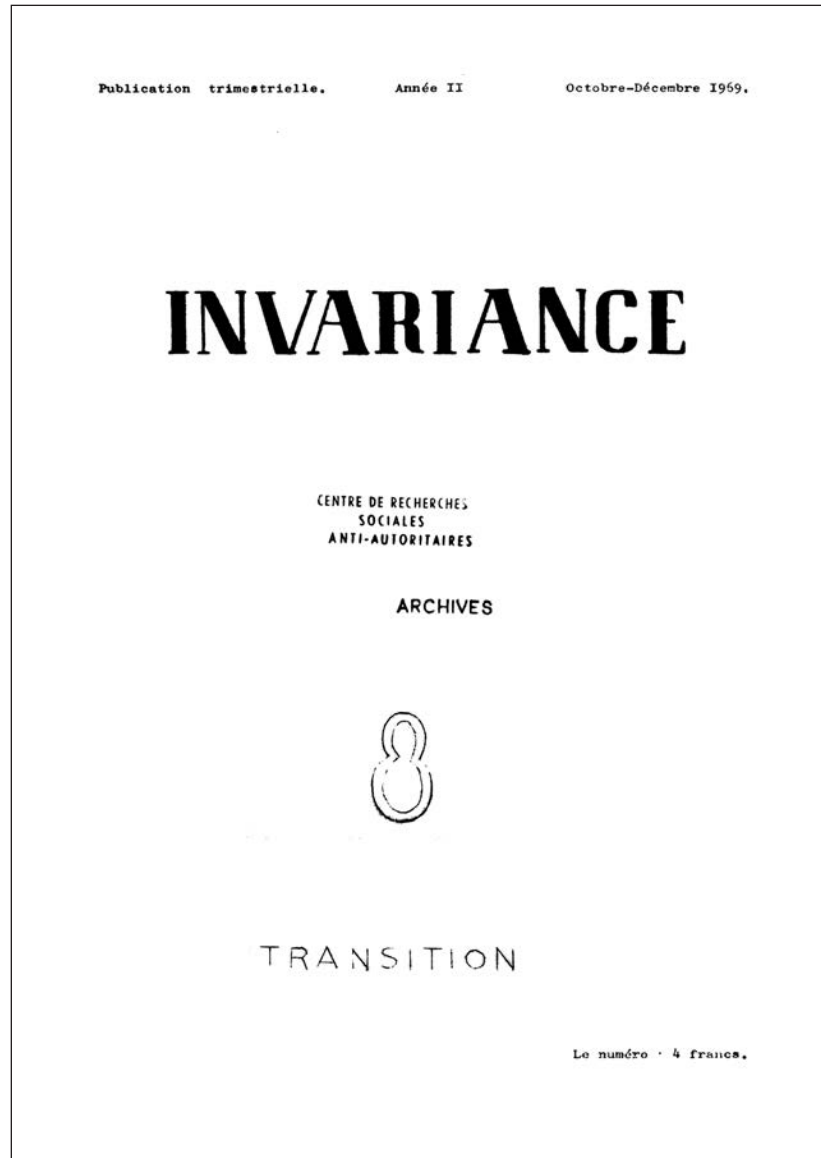
na njega skrenuo Fredi Perlman (tada u Detroitu, kao pokretač izdavačke kooperative *Black & Red*). Sve to se dogodilo mnogo pre pojave interneta, na kojem je onda osvanuo i sajt *Invariance*, ali koji opet nikada nije služio kao presudan oslonac. Ipak, neverovatno je, ili čudno, kako su ti tekstovi, tako heterodoksni i hermetični (makar za one koji, čak i uz neku dozu prijemčivosti, ostaju u bezbednim fiksacijama svojih dogmi, u ovom slučaju uglavnom marksističkih i anarhističkih), uspevali da se probiju iz Kamatove izolacije – koju on sigurno ne bi tako nazvao, budući da na svom terenu uopšte nije izolovan i da u tome ne vidi ništa loše – i uporne marginalizacije od strane akademskog miljea, odnosno onih koji, kao po komandi, trzaju samo na akademski ili medijski overene autoritete. Nema sumnje da Kamat ostaje na „margini“. Ali to je naše mesto susreta, u skoro svemu što radimo. Nismo na margini u svojim životima, u odnosima koje stvaramo, u iskustvima koja razvijamo i delimo. A ako dopiremo i do drugih, kao što kaže i Kamat u jednom intervjuu⁵, tako odmah dospevamo u „središte“: svaki širi ljudski kontekst, dobar ili loš – „sistem“, „društvo“, „svet“ – sastoji se (eureka!) od ljudi, bez njih taj kontekst ne postoji. Tako stalno upadamo direktno u njega, ne u potrazi za sledbenicima ili izvršiocima nekog hegemonističkog programa, već za sagovornicima i saputnicima, za zajednicom, za smislenim ljudskim odnosom. Ta ravan, to suštinsko *odozdo*, između nas, jedina je realna ljudska dimenzija. Sve ostalo je „Šuma otuđenja“. Samo jedan primer do koje nam je mere potrebna drugačija perspektiva.

Nadamo se novim vestima od našeg Žaka, kao što se nadamo i da će se još neko uključiti u prevođenje i predstavljanje njegovih tekstova, ovde kod nas, naročito onih novijih.

AG, oktobar 2018 (2021).

⁵ Kamat: „Da, sve što radimo mora ostati na margini... ali čudno je to, zašto što su margina i unutrašnjost jedno te isto...“ Sagovornik: „Eto ti ga sad...“ Kamat: „Zato što i dalje imamo posla s muškarcima i ženama iz ovog društva... Tako dospevamo unutra“, itd. *Cercle Marx*, Entretien avec Jacques Camatte, octobre 2019, <https://cerclemarx.com/entretien-2019/>; eng., <https://libcom.org/library/interview-jacques-camatte-2019/>; problematična redakcija, zarobljena u starim predstavama, ali razgovor ipak teče, Kamat u svom najboljem izdanju.

Prelaz

Polazna tačka u kritici postojećeg društva mora biti reafirmacija pojmova formalne i stvarne dominacije, kao istorijskih faza kapitalističkog razvoja. Svaka druga periodizacija procesa autonomizacije vrednosti – konkurentski, monopolistički, državni, birokratski kapitalizam, itd. – potiče iz teorije proletarijata, to jest, iz kritike političke ekonomije, i predstavlja deo praktičnog vokabulara socijaldemokratije ili lenjinističke ideologije, ozvaničene u staljinizmu. Cela ta frazeologija, koja pretenduje da objasni „nove“ pojave, zapravo nije ništa drugo nego mistifikacija prelaska vrednosti u stanje potpune autonomije, to jest, objektivizacije apstraktnog kvantiteta u procesu materijalne zajednice. Kapital, kao društveni oblik proizvodnje, uspostavlja svoju stvarnu dominaciju tako što uspeva da zameni sve ranije društvene ili prirodne pretpostavke *sopstvenim oblicima organizacije*, koji posreduju u tom potčinjavanju celog fizičkog i društvenog života njegovoj potrebi za valorizacijom. Suština *Gemeinschaft* (zajednice) kapitala je *organizacija*. U fazi stvarne dominacije, politika kao instrument za posredovanje despotizma kapitala nestaje. Pošto ju je široko koristio u fazi formalne dominacije, kapital sada može i bez nje, od trenutka kada se uspostavimo kao totalno biće, koje rigidno organizuje život i iskustvo svojih podređenih. Država, kao rigidna i autoritarna uprava ekvivalentnim oblikom društvenih odnosa (primitivna verzija), postaje elastični instrument za posredovanje u poslovnoj sferi. Shodno tome, država ili politika su, manje nego ikad, ekonomski subjekti i, samim tim, „gazde“ kapitala; danas, više nego ikad, kapital pronalazi svoju pravu snagu u inerciji procesa koji njegovu specifičnu potrebu za valorizacijom proizvodi i reprodukuje kao opšte ljudske potrebe. (Poraz revolucionarnog pokreta iz 1968. bio je očigledna manifestacija te „okultne“ sile društva kapitala.) Ekonomija svodi politiku (drevno umeće organizovanja) na stanje

čistog i prostog epifenomena njenog vlastitog procesa. Dopušta joj da preživljava u nekoj vrsti kuća strave, kao što su parlament ili političke partije i grupe. Istu sudbinu dele i drugi instrumenti za posredovanje ili ideologije koji su, u epohi formalne dominacije, kao ostaci minulih vremena, još uvek uživali određen stepen očigledne autonomije: filozofija, umetnost, itd. Svako rastojanje između ideologije i oblika društvene proizvodnje ukinuto je, tako da je sama vrednost sa statusom autonomije danas postala ideologija. To naročito jasno dolazi do izražaja kod onih koji brane njenu ideologizaciju, na navodno naučnim osnovama, i koji, da bi to postigli, zasnivaju epistemologiju. To, međutim, može biti samo drugorazredni diskurs o vrednosti. Pošto je nauka ugrađena u proces proizvodnje, svaka priča o granicama i mogućnostima nauke zapravo je priča o rentabilnosti pojmova i njihovoj efikasnosti u procesu proizvodnje znanja, koje je samo jedan aspekt kapitala.

Teorije radničkog pokreta su zahvatale taj proces kako bi ga mistifikovale. Teorije u kojima, na primer, apsolutna podređenost države (u odnosu na kapital) i njeno uključivanje kao momenta procesa valorizacije (realizacije, „oplodnje“ kapitala) vode u suštu suprotnost, to jest, u državni kapitalizam, zato što kapital nisu videle kao društveni oblik proizvodnje i kao *oblik života*, već samo kao oblik upravljanja: birokratski, demokratski, itd. Od te tačke (u takvim teorijama) postaje apsolutno neophodno da se revolucija više ne shvata kao odbacivanje jednog oblika postojanja i njegovo zamenjivanje drugim već kao političko-etastički proces, a da pravi problem bude pitanje organizacije. Ne može se drugačije objasniti prevaga koju su u radničkom pokretu odnele navedene kategorije – državni kapitalizam, birokratski kapitalizam, itd. – koje su samo stavile u zagradu pravo biće kapitala kao vrednosti u procesu, da bi centralni značaj pridale njegovim epifenomenima, teoretizovanim kao „viša faza“, „nova faza“, itd. Treba, naprotiv, ostati u domenu kritike političke ekonomije (kritike bića kapitala, kritike koja je afirmacija komunizma) da bi se razumela celina društvenog života u periodu njegove redukcije na puko sredstvo procesa proizvodnje. Tačnije, društvo kapitala na površini predstavlja sebe podeljenim na prividno suprotstavljene oblasti, u kojima nastaju njegovi zasebni opisi: sociologiju, ekonomiju,

psihologiju, itd.; ali postojanje svih tih „oblasti istraživanja“ samo izražava, tako što mistifikuje, unitarnu, *totalitarnu* stvarnost, uspostavljenu kroz vrednost, koja, postavši autonomna, apsolutno izmiče instrumentima svakodnevnog opažanja i kritike. To je razlog zašto svaka „kritička teorija“, koja sebe zasniva na prednosti koju daje ovom ili onom sektoru, na kraju završava redukovana tako da ostaje i bez subjekta i bez objekta. Bez subjekta, utoliko što u oblastima najvećeg kapitalističkog razvoja procenat proletarijata opada, u relativnom i apsolutnom smislu; njegove karakteristične crte se rastvaraju u generičkom moru „radne populacije“, kategoriji koja izražava kvantitativnu prevagu nove srednje klase. Prema tome, logično je što centralna uloga proletarijata u revolucionarnom procesu nestaje. Bez objekta, utoliko što razmenska vrednost, kao apstraktno biće objektivizirano u materijalno biće (*Grundrisse*), izmiče svakom neposrednom određenju same sebe. Povodom te nedokučivosti pravih crta kapitala u epohi njegove stvarne dominacije, moramo reći da nam se kao najočiglednija i najvarljivija manifestacija fetišizma kapitala nameću pojmovi „industrijsko društvo“ i njegov produžetak, „potrošačko društvo“, usvojeni u svim inovativnim teorijama, kritičkim ili apologetskim. Takvi pojmovi su mogući utoliko što proces valorizacije (a time i potreba kapitala za životom) sve više i sve isključivije dominira radnim procesom, koji je Marks definisao kao organsku razmenu između čoveka i prirode ili kao aktivnost koja za cilj ima stvaranje upotrebnih vrednosti. U meri u kojoj između ta dva procesa postoji sve neposredniji identitet, kapital teži da svoje vlastite opšte potrebe predstavi kao isključivo i neposredno identične potrebama ljudske vrste. Tačnije, ako se ima u vidu stvarna dominacija njegovog pravog bića, ta mistifikacija deluje kao racionalno utemeljena od trenutka kada *društvenost*, konvivijalnost, običaji, jezik, želje ili potrebe – rečju, društveno biće ljudi – više nisu ništa drugo nego potrepštine neophodne za valorizaciju kapitala, unutrašnje komponente njegove uvećane reprodukcije. Ako kapital dominira svime do tačke u kojoj uspeva da se poistoveti s društvenim bićem, onda se čini da, na toj osnovi, iščezava. To je najefektniji fetišizam koji je razmenska vrednost uspevala da proizvede u celoj istoriji svoje autonomizacije. Na toj osnovi može se pojaviti neka „neutralna“ kategorija, kao što je ona industrijskog

društva, i njegovog čeda, potrošačkog društva. Onda može nestati, kao što zapravo i nestaje, svaka moguća razlika između apstraktnog rada koji valorizuje kapital (proletarijat), ili onog koji omogućava ukupan život njegovog bića (nova srednja klasa), i ljudske aktivnosti uopšte, kao što je to bilo u pretkapitalističkim epohama.

Već smo rekli kako je kapital u stanju da se predstavi kao „racionalan“ ili makar neminovan „sistem“. Ono što se mora shvatiti jeste način na koji kapital uspeva da skrši ili obuzda pobunu proletarijata, tog bića koje je oduvek bilo njegova potencijalna negacija. U metropolama kapitala, s obzirom na manjinski karakter proletarijata, kapital deluje tako što izoluje proletersko nasilje i ograničava ga na geto, u kojem ono poprima oblik. Odmah moramo reći da biće proletarijata, kada počne da se manifestuje kao klasa, u svojoj neposredno destruktivnoj dimenziji uspostavlja pozitivnu negaciju materijalne zajednice i svih njenih oblika organizacije. Ono se tako predstavlja kao afirmacija komunizma i ostvarenje teorije. U akcijama crnačkog proletarijata iz SAD možemo videti tu zajednicu akcije na delu, konstituisanu na osnovu vitalne potrebe za destrukcijom i svesti o istovetnosti ciljeva, u čemu je Marks video autentičnu partiju proletarijata, nužan istorijski proizvod kontradikcija društva kapitala. Najvažniji momenat te manifestacije komunizma u praksi uspostavlja se kroz pozitivnu negaciju demokratije, to jest, tako što proletarijat, kada uspe da svoje materijalne potrebe postavi na prvo mesto, odbija da prihvati bilo kakvu podelu na odlučivanje i delovanje, dakle, rascep na biće i misao, na kojem je u prošlosti i nastao, odnosno, tako što odbacuje mogućnost stvaranja nekog političkog rukovodstva na osnovu mehanizma direktne demokratije (kao u sovjeticima ili radničkim savetima), ili još uopštenije, na osnovu mehanizma demokratsko-despotskog predstavljanja, na kojem je počivalo staro umeće organizovanja spolja, to jest politika. Proletarijat koji izaziva požare u metropolama „razvijenog kapitalizma“ počinje da konkretno ostvaruje filozofiju. Slične borbe počinju da se javljaju u Evropi (maj 1968) i u Italiji, kao što su egzemplarne akcije proletarijata u Torinu.⁶ Pokušaji najrazličitijih političkih *reketa* da

⁶ „Vrela jesen“, „Autunno caldo“ u Italiji, 1969–1970, period velikih štrajkova u celoj zemlji, naročito na severu Italije i sa Torinom (FIAT) kao glavnim žarištem.

tu borbu *organizuju* (to jest, da preuzmu funkciju koju sada drži kapital) verovatno su osuđeni na neuspeh, kao što se to dešavalo i u SAD, posle svake iole značajne pobune. Razlog je prost: ti reketi žele da diriguju *politički*, što se ispoljava kao najpotpunija negacija bića i ideologije tih pokreta; oblik reketa je politika. Ti pokreti se nikada ne mogu iskoristiti ili „kadrirati“, iz njihovih najdubljih razloga; kako nastaju, tako i nestaju, a ako se pojave opet, to onda može biti samo na još širem planu, u još pogubnijem obliku po kapital.

Kontradikcija od koje pate takvi politički reketi izvire iz činjenice da oni u isto vreme teoretišu o autonomiji proletarijata (koji se u nekim slučajevima vidi kao „kolektivni radnik“). Međutim, pozivanje na autonomiju, to jest na razdvajanje u odnosu na kapital – jer to inače ne bi značilo ništa – znači pozivanje na apstrakciju, zato što proletarijat ne može postojati ako u isto vreme ne postoji i kapital. Autonomizacija se može sagledati samo kao početna faza procesa negacije proletarijata, dakle, uništenja kapitala. Pošto uviđa da ima sve manju ulogu u procesu valorizacije, proletarijat dolazi do zaključka o beskorisnosti svog nadničarskog ropstva i raskida svoje veze s kapitalom. On proširuje svoju negaciju – koja već deluje pod vladavinom kapitala, ali u mistifikovanom obliku, kroz generalizovanu formu nadnice – na celu društvenu stvarnost, a njegov nestanak znači nestanak svih klasa. Razdvajanje od kapitala implicira da proletarijat čini stranu koja personifikuje njegovu vlastitu negaciju, zato što to dalje implicira formiranje *Gemeinwesen* (zajednice), koja će raspolagati automatizovanim sredstvima za proizvodnju, tako da ova budu u službi zadovoljavanja ljudskih potreba.

Teorija partije – teorija proletarijata – ne može se sagledati samo na osnovu takozvanih političkih tekstova Marksa i Engelsa, kao što su *Manifest*, rezolucije MUR-a (Međunarodno udruženje radnika, „Prva internacionala“), itd., zato što se u tim radovima proletarijat razmatra kao

---

Tada su do izražaja došli razni nezavisni i originalni pristupi, kod samih radnika i drugih uključenih grupa (žene, studenti), mimo kontrole zvaničnih partija i sindikata. Iz tih previranja potiču glavne struje unutar radikalne opozicije i kontrastrategije vlasti koje će nastaviti da se sukobljavaju tokom celih sedamdesetih („Olovne godine“, „Anni di piombo“).

neposredna činjenica, pri čemu se formalna partija, u to vreme, smatrala mogućom. Proletarijat je, dakle, tek trebalo da generalizuje svoje postojanje, da pogura razvoj kapitala i da onda, ako uspe da se uspostavi se kao vladajuća klasa, nastavi da ostvaruje zadatke koje je, međutim, nastavio da obavlja kapital. Danas je moguća samo istorijska partija.⁷ Svaka formalna partija je organizacija koja se lako apsorbuje u formu reketa; isto važi za svaku grupu, strukturiranu ili ne, koja namerava da radi na obnovi partije ili na osnivanju radničkih saveta. Istorijska partija se može ostvariti samo kroz kretanje u kojem proletarijat uspostavlja sebe kao klasu. A to kretanje se može shvatiti samo kroz proučavanje Marksovih dela (*Kapital, Grundrisse*) u kojima je detaljno razmotren kapitalistički oblik proizvodnje. Proletarijat i njegova budućnost tu su potpuno objašnjeni, kroz svoju povezanost s kapitalom.

Svako drugo shvatanje formiranja partije, kao što je ono koje počiva na teoriji o svesti koja dolazi spolja, predstavlja negaciju implicitnog sadržaja propozicije: proletarijat će biti taj koji će ostvariti teoriju.

Zadatak jednog časopisa, prema tome, nije da bude organ neke formalne ili neformalne grupe već da se bori protiv svih pogrešnih shvatanja nasleđenih iz starih vremena i da u isto vreme jasno ukazuje na budućnost komunizma.

Žak Kamat i Đani Kolu, 1969.

⁷ „Istorijska partija“: pojam koji ovde treba shvatiti u kontekstu internih i prilično ezoteričnih razmatranja na osnovu nekih motiva iz Marksove prepiske. Ovde je relevantno Marksovo pismo Ferdinandu Frajligratu (Freiligrath), od 29. II 1860, u kojem se Marks uporno ograđuje od pojma „partije“, u uobičajenom političkom (buržoaskom) smislu. Na samom kraju tog pisma, pošto se prethodno nekoliko puta osvrnuo na taj izraz, Marks piše: „Kada kažem 'partija', mislim na 'partiju' u najširem istorijskom smislu (Unter Partei verstand ich die Partei im großen historischen Sinn).“ (K. Marx – F. Engels, *Werke*, band 30, *Briefwechsel zwischen Marx und Engels von Januar 1860 bis September 1864*, Ditez Verlag, Berlin, 1974, str. 495.) Na to se onda nadovezuju Kamat i Kolu, u svom ključnom programskom tekstu, *O organizaciji*. Ovde bi od pomoći bio izraz „stranka“, kada ne bi bio samo sinonim za političku partiju, ili još bolje i prostije, „(naša) strana“. (AG)

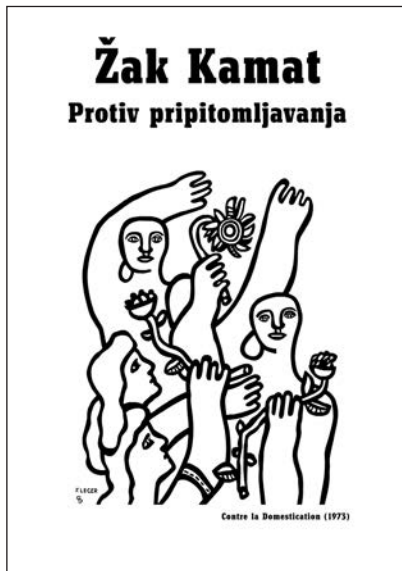
„Beaubourg: le cancer du futur“ (1977), *Revue Invariance*, vol. 3, n° 5–6, 1980, str. 98–105: <http://revueinvariance.pagesperso-orange.fr/beaubourg.html>

„Mai-Juin 1968, le dévoilement“ (1977), *Invariance*, isti broj, str. 2–10: <http://revueinvariance.pagesperso-orange.fr/devoilement.html>

PDF originalnog izdanja iz 1980 (s jednim kraćim pasusom koji je omaškom izostavljen u verziji sa sajta *Invariance*): <http://archivesautonomies.org/IMG/pdf/gauchecommuniste/gauchescommunistes-ap1952/invariance/3e-serie/invariance-serie3-no5-06.pdf>

„Transition“, *Invariance*, série I, n° 8, oktobar-decembar, 1969, str. 1–4: <http://revueinvariance.pagesperso-orange.fr/Transition.html>

GLAVNI POVEZANI BUKLETI:

Contre la Domestication (1973) i *Errance de l'humanité* (1973)

<https://anarhisticka-biblioteka.net/authors/jacques-camatte>

<http://anarhija-blok45.net>

NA KORICAMA:

Ilustracija sa francuskog plakata za film Elija Petrija, *Radnička klasa ide u raj*
(Elio Petri, *La classe operaia va in paradiso*, 1971).

Jacques Camatte/ *Revue Invariance*:

<http://revueinvariance.pagesperso-orange.fr>

Arhiva *Revue Invariance* (skenirana originalna izdanja, do 1980):

<http://archivesautonomies.org/spip.php?rubrique509>

Il Covile: Bibliography of Jacques Camatte's Writings (najdetaljnija bibliografija, na nekoliko jezika):

https://www.ilcovile.it/V3_camatte_all_per_Articoli.html

<https://anarhisticka-biblioteka.net/category/author/jacques-camatte> (s/h)

<https://lib.anarhija.net/category/author/jacques-camatte> (eng)